BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA * POZNAŃ
II
cd. 431267 III
1994-10-24

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
4
1993

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (*текст и научен апарат*) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материалите от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (*texte et appareil* scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Кант от келтски култов паметник с изображение на главата на епонимното божество на скордиските — Скордос, придружена от надпис с гръцки букви — ΣΚΟΡΔΟΥ, IV–III в. пр. н. е., НАМ — София

Снимка Кр. Георгиев

Sur la couverture

Bordure d'un monument de culte celte avec la représentation de la tête du dieu éponyme des Scordisques — Scordos, accompagnée d'inscription en lettres grecques — ΣΚΟΡΔΟΥ, IVᵉ — IIIᵉ s. av. n. è., Musée national d'archéologie — Sofia

Photo Kr. Georgiev

© Археологически институт и музей при БАН
1993

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324—1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXXV
4
1993

Принос към проучването на ранния неолит в Слатина, София

ЛИЛЯНА ПЕРНИЧЕВА

При прокопаването на изкопи за топлопровод в източната част на комплекса на БАН в квартал Слатина — София, през пролетта на 1978 г. бяха намерени останки от раннонеолитно селище. Трите изкопа бяха прорязали голям брой вкопани обекти от ранния неолит, в чиито профили се намираше значително количество керамика. Очевидно отново беше засегнат районът на регистрираното още през 50-те години от Н. Петков раннонеолитно селище в Слатина, останки от което са констатирани многократно при строежите в комплекса на БАН[1] (от 1985 г. в северната част на селището се провеждат редовни археологически разкопки под ръководството на В. Николов[2]).

Спасителните проучвания през 1978 г. се проведоха със средства и съдействие на Музея за история на София.

Ситуация и стратиграфия на вкопаните обекти

Изкопите за топлопровод пресичаха един район с площ 3—4 ха. Изкоп I имаше посока североизток-югозапад и се намираше непосредствено пред опитните бази на Института по физиология на БАН, успоредно с платното на ул. „Акад. Г. Бончев". Дълъг беше 110 м и широк 4,60 м. Изкоп II се намираше между печатницата на БАН и строящата се тогава сграда на Института по техническа кибернетика. Изкопът имаше посока северозапад-югоизток, дължина 150 м и ширина 4,70 м. Изкоп III беше перпендикулярен на изкоп II (северно от него), имаше дължина 150 м и няколко шахтови отклонения в двете посоки (обр. 1, 3).

В трите изкопа се повтаряше една и съща ситуация — в стените им се очертаваха разрези на ями с различна големина. Пълнежът на ямите личеше ясно и в изкопаната пръст. Напластявания от регулярни жилищни хоризонти с наземни жилища никъде не личаха. Вкопаните обекти се очертаваха най-ясно в изкоп I, където бяха ситуирани около 12 ями с различни размери. Посоченият брой на ямите е донякъде условен дотолкова, доколкото ямите, които кореспондираха една на друга в двете страни на изкопа приемаме като разрези на един и същ вкопан обект (обр. 2). Изкоп II се намираше на мястото на по-стар топлопровод и вкопаните обекти по-слабо се открояваха върху стените му поради свличането на профилите. Тук се очертаха две дълги по 10—12 м ями и няколко по-малки ями. В стените на северния изкоп (III) личаха 9 ями с различни размери (със същата условност при номерирането на обектите в срещулежащите профили) (обр. 3).

Стратиграфията при изкоп I, а в значителна степен и при изкоп III, е следната: под пласт, наситен със съвременни строителни останки, следва светлосив хомогенен стерилен пласт с фина структура на пръстта, дебел 0,20—0,40 м. Касае се за деградирала почва в горната част на хумусния слой[3]. Този пласт навсякъде покрива директно един тъмен кафяво-черен пласт с по-груба структура на пръстта, наситен с камъчета, дебел 0,30—0,40 м, слабо наситен с археологически материал. Този пласт се проследява

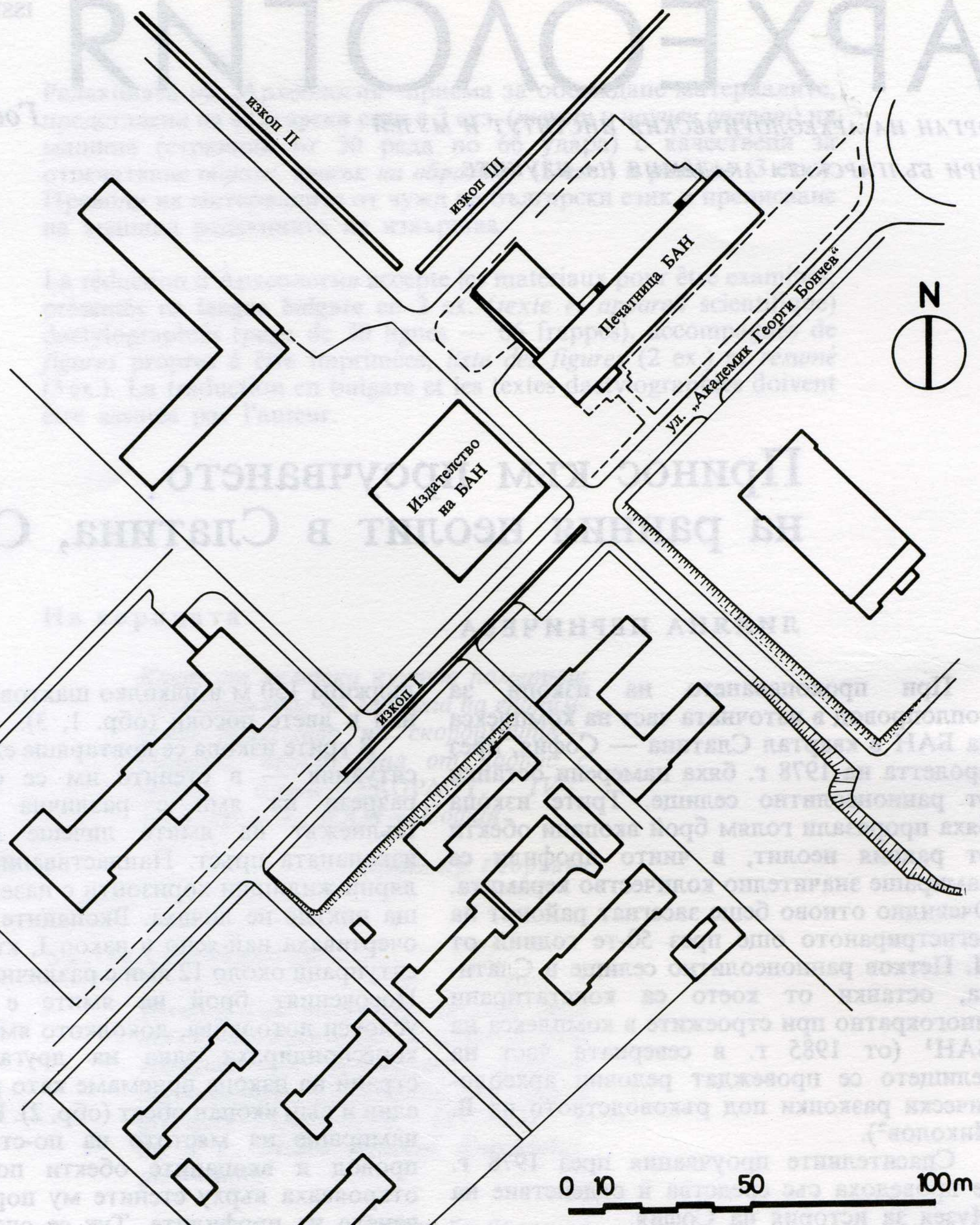

1

● *Обр. 1. Ситуация на изкопите за топлопровод (I, II, III) в комплекса на БАН. Fig. 1. Situation des creusements destinés à l'installation du chauffage central (I, II, III) dans le complexe de l'Académie bulgare des sciences*

навсякъде над вкопаните обекти, както и в секторите между тях и в горната част на самите ями. Всички ями са вкопани в стерилна материкова глина, а на някои от тях дъното стига до чакълестия слой под глината (обр. 4а, 5а). На места горните два пласта са били разрушени при по-късни строежи и ямите започваха непосредствено под съвременните строителни съоръжения.

За размерите на ямите може да се съди частично по проекциите им върху стените на изкопите. Повечето ями от изкоп I имат профили и върху двете стени на изкопа, следователно тяхната дължина е надвишавала 5—6 м. Яма 7, проектирана в югоизточния профил на изкопа, беше дълга почти 10 м. Разрезите и ситуацията на ямите в изкоп I са следните (по реда на номерирането) (обр. 2):

Яма 1, 1А. Сектор 1 е широк 3,80 м, а срещулежащият сектор 1А—4,10 м. Максималната дълбочина и в двете части е 1,80 м[4].

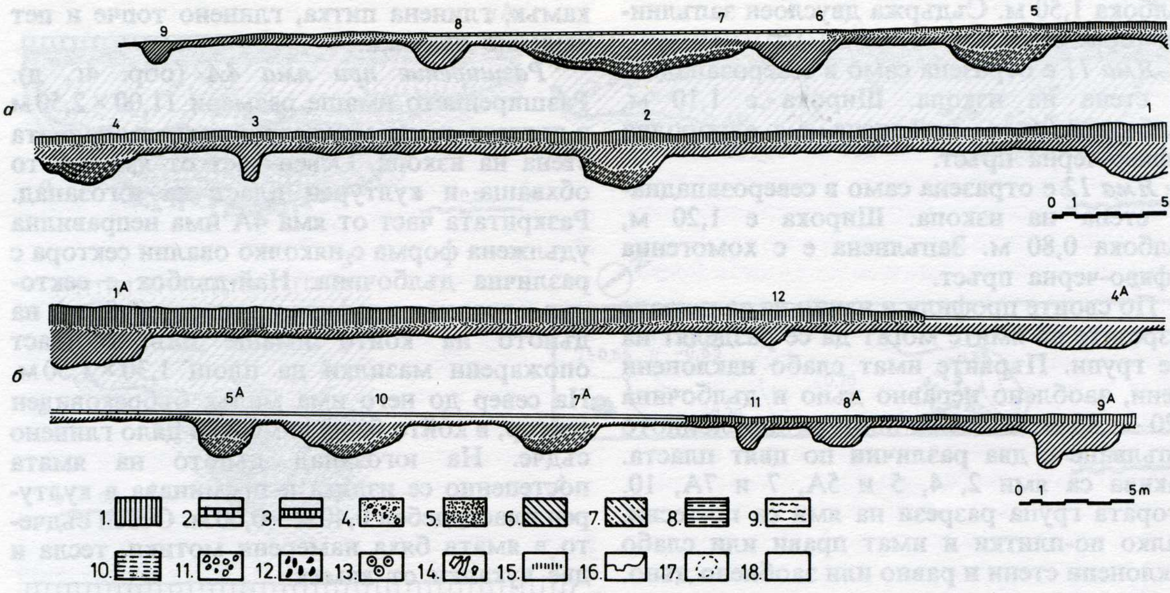

2

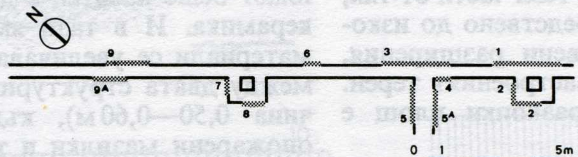

3

● *Обр. 2. Профили на стените на изкоп I със ситуиране на раннонеолитните ями: а) югоизточен профил; б) северозападен профил. Fig. 2. Profil des parois du creusement I avec indication de l'emplacement des fosses du Néolithique récent; a) profil sud-est; б) profil nord-ouest*
Легенда за обр. 2, 4, 5: 1. Съвременен насип; 2. Съвременен плочник; 3. Съвременна улична настилка; 4. Съвременен дренаж; 5. Светлосив пласт (деградирала почва); 6. Сивочерен пласт; 7. Кафяв пласт; 8. Глинеста прослойка в яма; 9. Пепел; 10. Материк; 11. Чакълест пласт в основата на материка; 12. Мазилка; 13. Камък; 14. Кости; 15. Керамика; 16. Граници на яма; 17. Сектор в яма; 18. Подложка под съвременна настилка. Légende pour fig. 2, 4, 5: 1. Remblai contemporain; 2. Trottoir contemporain; 3. Revêtement contemporain; 4. Drainage contemporain; 5. Couche gris-clair (sol dégradé); 6. Couche gris-noir; 7. Couche brune; 8. Couche argileuse dans une fosse; 9. Cendres; 10. Roche; 11. Couche de gravier à la base de la roche; 12. Crépi; 13. Pierre; 14. Ossements; 15. Céramique; 16. Limite d'une fosse; 17. Secteur dans une fosse; 18. Soubassement du revêtement contemporain

● *Обр. 3. Ситуация на раннонеолитните ями в стените на изкоп III (защриховани сектори). Fig. 3. Situation des fosses du Néolithique récent dans les parois du creusement III (secteurs hachurés)*

И двете части са запълнени с кафяво-черна еднородна пръст.

Яма 2 е отразена само в югоизточната стена на изкопа. Максималната ѝ ширина е 4,00 м. Дълбока е 1,50 м. Различават се два пласта в запълнителя ѝ (обр. 5г).

Яма 3. Отразена е само в югоизточната стена на изкопа. Широка е 1,80 м, дълбока 1,90 м. Запълнена е с еднородна кафяво-черна пръст.

Яма 4, 4А. Сектор 4 е широк 4,40 м и дълбок 1,40 м. Сектор 4А е широк 5,70 м и дълбок 0,80 м. Сектор 4 има двуслойно запълване. Целият сектор 4А е запълнен с еднородна кафяво-черна пръст (обр. 4в, г).

Яма 5, 5А. Сектор 5 е широк 4,60 м и дълбок 1,60 м. Сектор 5А е широк 2,50 м и дълбок 1,85 м. И в двата сектора има двуслоен запълнител.

Яма 6 се очерта само в югоизточната стена. Има ширина 3,40 м и дълбочина 1,60 м. Запълнена е с хомогенна кафяво-черна пръст.

Яма 7, 7А. Дължината на сектор 7 е 9,70 м, дълбочината — 1,20 м (обр. 5в). Сектор 7А е широк 4,10 м и дълбок 1,20 м. И в двата сектора има двуслоен запълнител.

Яма 8, 8А. Сектор 8 е широк 2,60 м и дълбок 1,35 м. Сектор 8А е широк 2,70 м и дълбок 1,00 м. И двата сектора са запълнени с хомогенна кафяво-черна пръст.

Яма 9, 9А. Сектор 9 е широк 1,20 м, дълбок 0,80 м. Сектор 9А е широк 3,60 м и дълбок 1,90 м. И двата сектора са запълнени с кафяво-черна еднородна пръст.

Яма 10. Отразена е само в северозападната стена на изкопа. Широка е 5,40 м, дълбока 1,50 м. Съдържа двуслоен запълнител (обр. 5а).

Яма 11 е отразена само в северозападната стена на изкопа. Широка е 1,10 м, дълбока 1,05 м. Запълнена е с еднородна кафяво-черна пръст.

Яма 12 е отразена само в северозападната стена на изкопа. Широка е 1,20 м, дълбока 0,80 м. Запълнена е с хомогенна кафяво-черна пръст.

По своите профили и начин на запълване разрезите на ямите могат да се разделят на две групи. Първите имат слабо наклонени стени, заоблено неравно дъно и дълбочина 1,20—1,85 м. В тях се повтаря двуслойното запълване с два различни по цвят пласта. Такива са ями 2, 4, 5 и 5А, 7 и 7А, 10. Втората група разрези на ями са по-тесни, малко по-плитки и имат прави или слабо наклонени стени и равно или заоблено дъно. Те са запълнени с хомогенна пръст, еднаква по цвят и структура с кафяво-черния пласт над ямите.

Разкопките бяха съсредоточени край изкоп I, където бяха проучени частично ями 2, 4А, 7 и 10, по-точно тези части от тях, които се намираха непосредствено до изкопа. За целта бяха направени разширения, доколкото разрешаваше застроеният терен. Общата проучена чрез разкопки площ е около 70 кв. м.

Разширение при яма 2 (обр. 5г, д). Разширението имаше размери 4,80 × 3,00 м. В сектора беше изчерпана яма 2, която в югоизточна посока завършваше в рамките на разширението. Установи се, че в този сектор ямата е имала доста правилна форма, като стените ѝ сключват почти прав ъгъл. Размерите ѝ в разширението са 4 × 1,60 м. Стените ѝ се спускат стъпаловидно към дъното. На дълбочина 0,70 м беше изчерпан тъмният запълнител и се очерта по-светъл кафяв пласт, наситен с буци дислоцирани мазилки. По опожарените мазилки личаха отпечатъци от разцепени дървета и тънки пръчки. Концентрацията на мазилки е найголяма на границата между двата пласта. В особено компактен слой е разположен пластът от мазилки в югоизточната част на ямата по цялата ѝ периферия. Горният пласт в ямата е наситен с доста фрагментирана керамика. Керамичният материал се увеличава рязко в пласта с мазилки и под тях. В цялата яма бяха разкрити много животински кости, като костният материал се увеличаваше към дъното. Самото дъно на ямата беше постлано с голямо количество едри животински кости, между които и няколко черепни кости. В горния пласт на ямата беше открит фрагмент от глинено олтарче, а в долния — тесловидно оръдие от камък, глинена питка, глинено топче и пет каменни чукалки.

Разширение при яма 4А (обр. 4г, д). Разширението имаше размери 11,00 × 2,50 м с дългата си страна покрай северозападната стена на изкопа. Освен част от яма 4А то обхваща и културен пласт на югозапад. Разкритата част от яма 4А има неправилна удължена форма с няколко овални сектора с различна дълбочина. Най-дълбок е секторът, отразен в профила на изкопа (0,80 м), на дъното на който имаше плътен пласт опожарени мазилки на площ 1,30 × 1,50 м. На север до него има малък бъбрековиден сектор, в който беше намерено цяло глинено съдче. На югозапад дъното на ямата постепенно се издига и преминава в културен пласт, дебел 0,40 м—0,60 м. Освен съдчето в ямата бяха намерени мотики, тесла и две чукалки от камък.

Разширение при яма 7 (обр. 5в). Разширението е дълго 10 м и широко само 0,80 м, тъй като в североизточна посока достигаше оградата на съседната постройка. В рамките му ямата не свършваше. Горният тъмен пласт беше наситен с доста фрагментирана керамика. И в тази яма археологическите материали се увеличаваха около границата между двата структурни пласта (на дълбочина 0,50—0,60 м), където имаше малко опожарени мазилки и три големи струпвания от животински кости. Керамиката, костите и другите находки имаха найголяма концентрация към дъното на ямата. Максималната ѝ дълбочина е 1,20 м, дъното е заоблено и неравно. В горния пласт на ямата бяха намерени каменна гладилка, част от огладено каменно оръдие, фрагменти от култова лампа с шахматен орнамент и от четвъртито глинено съдче. Найголям интерес представлява големият брой животински фигурки — общо шест броя, от които една от кост и пет — от глина. Две от тях бяха намерени в горния пласт и четири — в долния пласт на ямата, на една и съща дълбочина — 0,80 м. От същата дълбочина произлизат кремъчна пластинка за сърп и тесловидно оръдие от камък.

Разширение при яма 10 (обр. 5а, б). Разширението е голямо 3,20 × 6,40 м и е разположено по дължина покрай профила на яма 10. В него беше разкрита северната граница на ямата и сектор от северозападната ѝ част. До дълбочина 0,60 м и тази яма е запълнена с кафяво-черна пръст, средно наситена с фрагментирана керамика и кости. Под тази дълбочина светлият пълнеж на ямата личи в един наклонен на югозапад пласт. И тук този пласт започна с мазилки, концентрирани в три неголеми сектора. Мазилките са силно изпечени и споени с

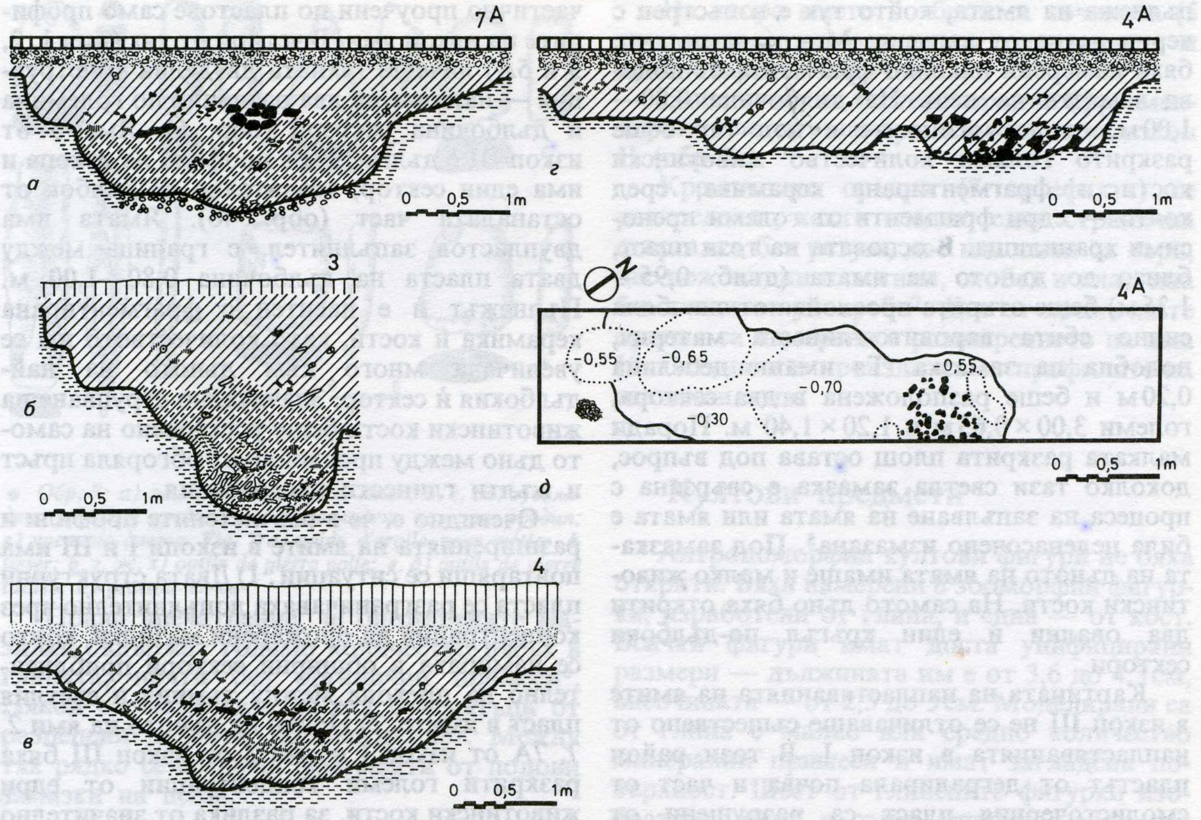
7A
а
0 0,5 1m
4A
г
0 0,5 1m
3
б
0 0,5 1m
N
4A
-0,55
-0,65
-0,55
-0,70
-0,30
д
0 0,5 1m
4
в
0 0,5 1m

4

● *Обр. 4. Изкоп I: а) профил на яма 7А; в) профил на яма 4; г) профил на яма 4А; д) план на разширението при яма 4А. Изкоп III: б) профил на яма 3. Fig. 4. Creusement I: a) profil de la fosse 7A; в) profil de la fosse 4; г) profil de la fosse 4A; д) plan de l'élargissement près de la fosse 4A. Creusement III: б) profil de la fosse 3*

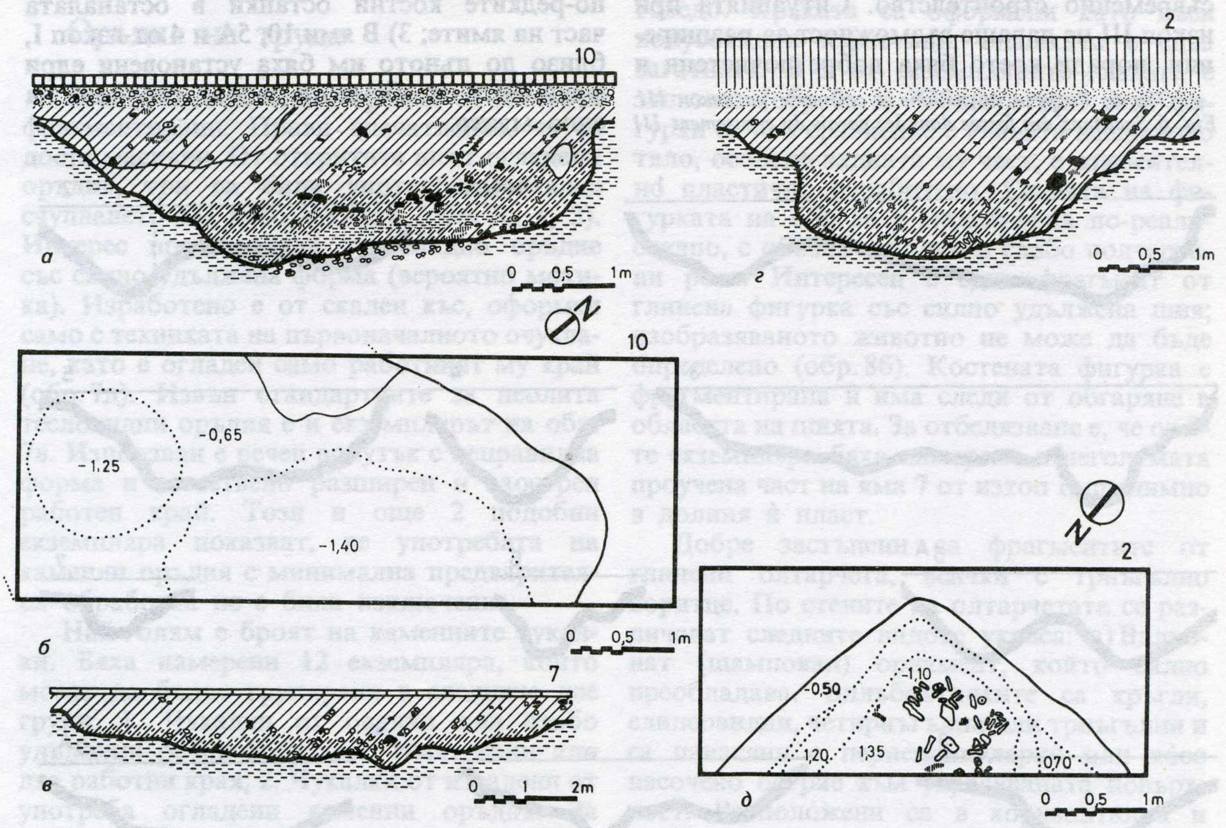
10
а
0 0,5 1m
2
г
0 0,5 1m
N
10
-0,65
-1.25
-1,40
б
0 0,5 1m
N
2
-0,50
-1,10
1,20
1,35
0,70
д
0 0,5 1m
7
в
0 1 2m

5

● *Обр. 5. Изкоп I: а) профил на яма 10; б) план на разширението при яма 10; в) профил на яма 7; г) профил на яма 2; д) план на разширението при яма 2 (легенда при обр. 2). Fig. 5. Creusement I: a) profil de la fosse 10; б) plan de l'élargissement près de la fosse 10; в) profil de la fosse 7; г) profil de la fosse 2 (v. légende pour la fig. 2)* пълнежа на ямата, който тук е изпъстрен с черни петна от въглени. Между мазилките бяха намерени няколко фрагмента от подови замазки на пещ. На дълбочина 0,80—1,00 м, около мазилките и под тях беше разкрито голямо количество животински кости и фрагментирана керамика, сред която — едри фрагменти от големи преносими хранилища. В основата на този пласт, близо до дъното на ямата (дълб. 0,95—1,35 м) беше открита прослойка от сивобяла силно сбита варовито-глинеста материя, подобна на замазка. Тя имаше дебелина 0,20 м и беше разположена в два сектора, големи 3,00 × 0,65 м и 1,20 × 1,40 м. Поради малката разкрита площ остава под въпрос, доколко тази светла замазка е свързана с процеса на запълване на ямата или ямата е била целенасочено измазана[5]. Под замазката на дъното на ямата имаше и малко животински кости. На самото дъно бяха открити два овални и един кръгъл по-дълбоки сектори.

Картината на напластяванията на ямите в изкоп III не се отличаваше съществено от напластяванията в изкоп I. В този район пластът от деградирала почва и част от смолисточерния пласт са разрушени от съвременно строителство. Ситуацията при изкоп III не даваше възможност за разширения, поради което бяха добре почистени и частично проучени по пластове само профилите на някои ями. В четири от тях (ями 1, 2, 3 и 5А) личеше тяхната двуделна конструкция — наличие на два различни по големина и дълбочина сектори (обр. 6). Яма 3 от изкоп III е дълга 12 м в профила на изкопа и има един сектор, значително по-дълбок от останалата част (обр. 4б). Ямата има двупластов запълнител, с граница между двата пласта на дълбочина 0,80—1,00 м. Пълнежът ѝ е наситен с фрагментирана керамика и кости, като количеството им се увеличава много към дъното на най-дълбокия ѝ сектор. Значително струпване на животински кости беше установено на самото дъно между прослойки от обгоряла пръст и жълти глинести наслоявания.

Очевидно е, че в разчистените профили и разширенията на ямите в изкопи I и III има повтарящи се ситуации: 1) Двата структурни пласта се разграничаваха допълнително чрез концентрации на опожарени мазилки, които се намираха в обширни сектори приблизително на прехода между тъмния и светлия пласт в ямите; 2) Почти на дъното на ями 2, 7, 7А от изкоп I и яма 3 от изкоп III бяха разкрити големи концентрации от едри животински кости, за разлика от значително по-редките костни останки в останалата част на ямите; 3) В ями 10, 5А и 4 от изкоп I, близо до дъното им бяха установени едри фрагменти от обемисти съдове, струпани на едно място.

● *Обр. 6. Разрези на ямите в стените на изкоп III.*
Fig. 6. Secttions des fosses dans les parois du creusement III

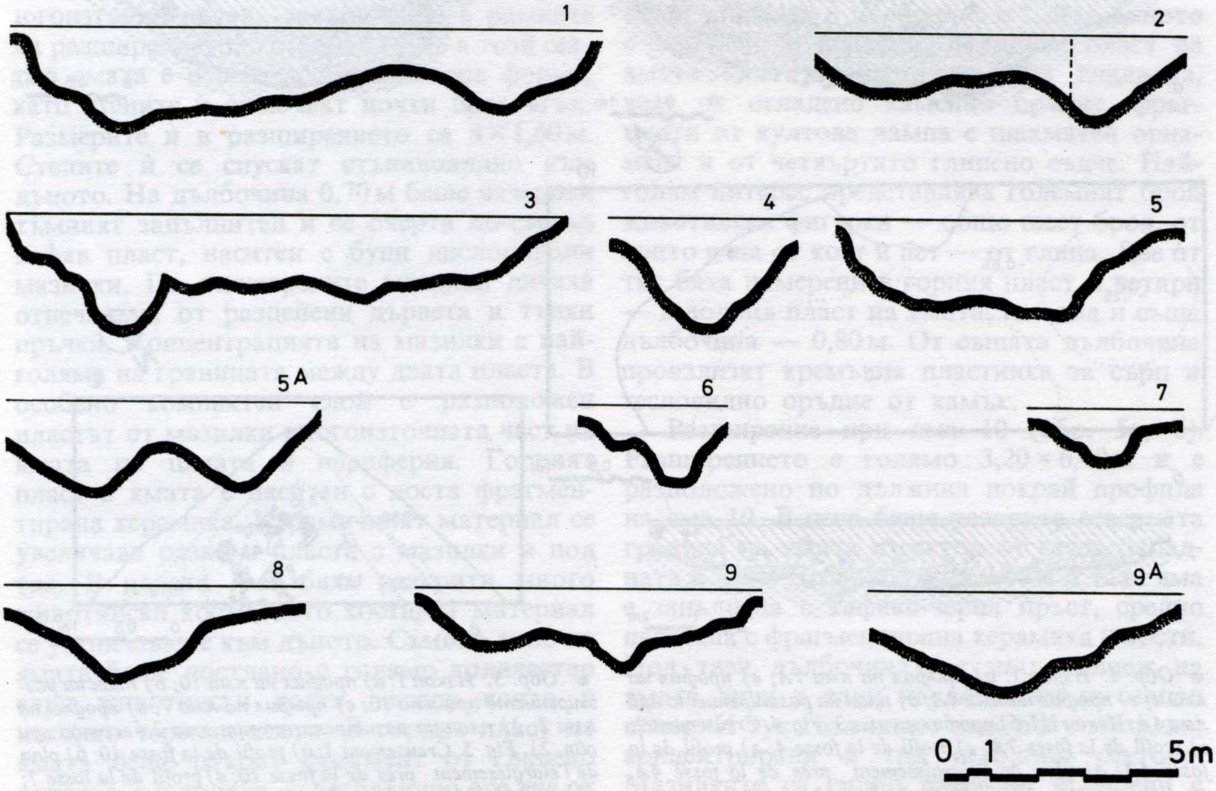

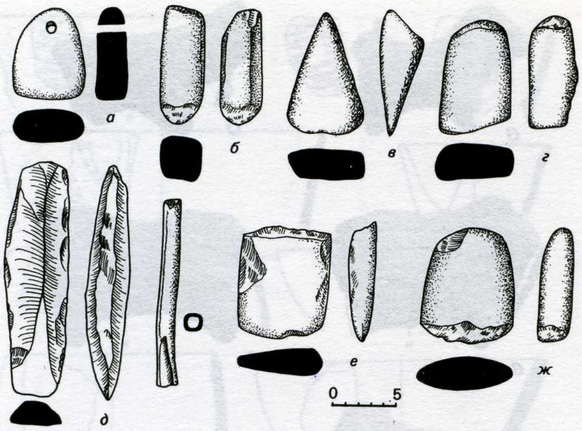

7

● *Обр. 7: а) глинена тежест за стан; б, г, ж, з) огладени каменни оръдия; в, д) неогладени каменни оръдия; е) костено длето. Fig. 7: а) poids d'argile pour métier à tisser; б, г, ж, з) outils de pierre polie; в, д) outils de pierre taillée; е) grattoir en os*

Прави впечатление, че опожарените мазилки съдържат голямо количество пясък в глината, почти без органични примеси[6]. Някои от мазилките носеха отпечатъци от разцепени дървета, колове и плет. Между тях рядко се срещаха фрагменти от подови замазки на пещи.

Оръдия на труда

Огладените каменни оръдия са малко и фрагментирани. Прави впечатление, че са доста масивни. От откритите шест огладени оръдия, три са били употребявани след счупването им като чукалки (обр. 7б, г, 3). Интерес представлява тесловидно оръдие със силно удължена форма (вероятно мотика). Изработено е от скален къс, оформен само с техниката на първоначалното очукване, като е огладен само работният му край (обр. 7д). Извън стандартните за неолита тесловидни оръдия е и екземплярът на обр. 7в. Използван е речен волутък с неправилна форма и естествено разширен и заострен работен край. Този и още 2 подобни екземпляра показват, че употребата на каменни оръдия с минимална предварителна обработка не е била изключение.

Най-голям е броят на каменните чукалки. Бяха намерени 12 екземпляра, които могат да бъдат групирани в следните две групи: 1. Чукалки от овални или слабо удължени речни волутъци. Имат един или два работни края; 2. Чукалки от извадени от употреба огладени каменни оръдия. За такива са използвани две счупени каменни брадви, едно длето (обр. 7б, г, з) и едно тесловидно оръдие в начален етап на обработка. Като работен край е използвана обикновено тилната част на оръдието.

На второ място по брой са точилата (5 екземпляра), направени от едрозърнест и дребнозърнест пясъчник.

Единственото костено оръдие (фрагментирано длето) е намерено в насипа на изкоп II (обр. 7е).

Кремъчните оръдия (7 артефакта) се разпределят, както следва: една странична стъргалка без ретуш, две пластини за сърп, две ножовидни пластини, скобел и пластина без следи от употреба[7]. Две от кремъчните оръдия са намерени в разширението на яма 10. Останалите произлизат от профилите на различни ями.

Култови предмети

Антропоморфни култови фигури не бяха открити. Бяха намерени 8 зооморфни фигурки, изработени от глина, и една — от кост. Всички фигури имат доста унифицирани размери — дължината им е от 3,6 до 4,3 см, височината — от 2,5 до 3 см. Моделирани са от глина с малко или средно количество минерални примеси и имат загладена повърхност. Шест от глинените фигурки изобразяват едно и също животно, вероятно говедо. Краката са оформени като къси конусовидни израстъци, опашката е едва загатната. В 2 от екземплярите главата е запазена (обр. 8а, е). Общото при тези фигурки е, че в сравнение с главата масивното тяло, особено задната му част, е относително пластично изработено. Главата на фигурката на обр. 8а е моделирана по-реалистично, с обозначени очи и слабо подчертани рога. Интересен е един фрагмент от глинена фигурка със силно удължена шия; изобразяваното животно не може да бъде определено (обр. 8б). Костената фигурка е фрагментирана и има следи от обгаряне в областта на шията. За отбелязване е, че от 9-те екземпляра бяха намерени в неголямата проучена част на яма 7 от изкоп I, предимно в долния ѝ пласт.

Добре застъпени са фрагментите от глинени олтарчета, всички с триъгълно коритце. По стените на олтарчетата се различават следните видове украса: а) Вдлъбнат (щампован) орнамент, който силно преобладава. Вдлъбнатинките са кръгли, елипсовидни, четириъгълни или триъгълни и са нанасяни с перпендикулярно или ко̀со насочено острие към украсяваната повърхност. Разположени са в хоризонтални и вертикални редове или в триъгълни полета по коритцето и крачетата на олтарчетата. Понякога запълват правоъгълни полета с шахматно разположени вдлъбнатинки (обр. 9а-в, д, е, з); б) Врязан орнамент. Къси резки, направени с острие, в стила на керамиката импресо, бяха намерени върху един фрагмент от олтарче (обр. 9г); в) Релефен орнамент. Единствен по своята украса е орнаментът на обр. 9ж. Коритцето му е украсено със слабо вдлъбнати вертикални жлебове, разклонени в горната си част като рога. Орнаментът на глинените олтарчета не се различава от обичайния за ранния неолит. По-голямата част от фрагментите бяха намерени в горния пласт на ямите.

Сред глинените предмети трябва да споменем две миниатюрни сферични топчета с диаметър 1,3 см, фрагмент от глинена питка, пробита стена от глинен съд и две миниатюрни съдчета.

Керамика

Керамичният материал е многоброен, но в силно фрагментирано състояние. Според фактурата на глината се очертават следните групи:

1. Съдове от грубо приготвена глина с примеси от средно до голямо количество едър пясък. В тази група се включва както дебелостенната керамика, така и керамика със средно дебели стени (0,5—1 см). Цветът на съдовете е обикновено кафяв, сивокафяв до сив. Повърхността е грубо огладена, ломът има цвета на повърхността или е сивочерен. В редки случаи от глина с такова качество са изработвани и ангобирани съдове, някои от които носят дори следи от рисувана украса.

2. Съдове от глина, смесена с малко дребен пясък. В тази група се включват найголям брой фрагменти с различна дебелина на стените — от тънкостенни до дебелостенни.

3. Съдове от много добре пречистена глина с минимално количество минерални примеси. Дебелината на стените е 0,4—0,7 см. Повърхността е изгладена, излъскана или покрита с ангоба. В тази група се включва голяма част от рисуваната керамика.

4. Съдове от глина с органични примеси. Отнася се предимно за преносими или непреносими хранилища.

5. Съдове от глина с примеси от шамот. Застъпени са рядко при обикновената керамика.

Повърхността на съдовете е кафява, сива, сивокафява до светлокафява. Към дъната на ямите в изкоп III бяха намерени фрагменти от средно- и дебелостенни съдове, изработени от много добре пречистена глина с пепелявосива неангобирана, но много добре загладена повърхност. Ангобираната неукрасена керамика се среща рядко и принадлежи към най-фино изработените типове. Червеникавата ангоба е застъпена предимно при един вид цилиндрични купи, снабдени вероятно със столче (обр. 14 м, н). Една особена група представляват съдове, чиято повърхност е покрита с рядка пепелносива, бяло-сива или сиво-бежова ангоба (обр. 11 о, п). Тази керамика се намираше винаги заедно с бяла ангобирана и рисувана керамика на дъната на някои от ямите в изкопи I и III.

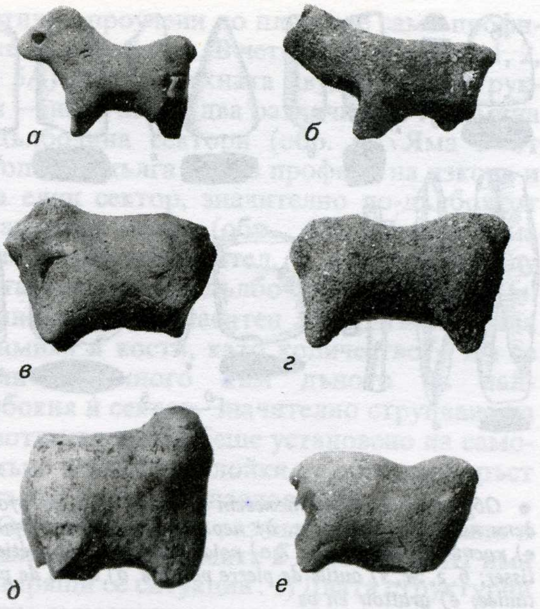

8

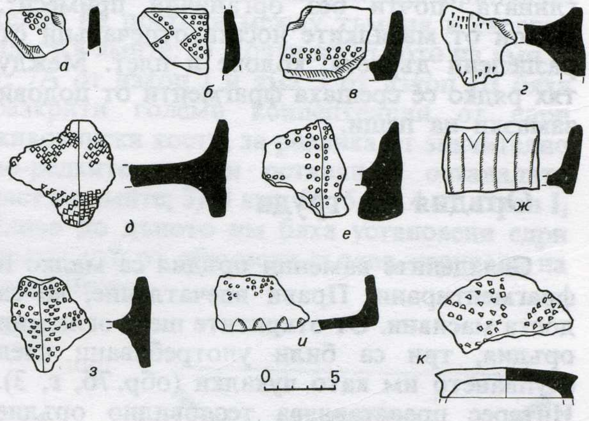

9

● *Обр. 8. Зооморфни глинени фигурки. Fig. 8. Figurines d'argile zoomorphes*

● *Обр. 9. Фрагменти от глинени олтарчета. Fig. 9. Fragments de petits autels d'argile*

В групата на украсената керамика с рисуван орнамент се срещат следните видове ангоба:

а) Червена гъста ангоба, която лесно опада. Върху фрагментите, произхождащи от горния пласт на ямите от нея, са останали само следи. Повърхността има вид на покрита с боя.

10

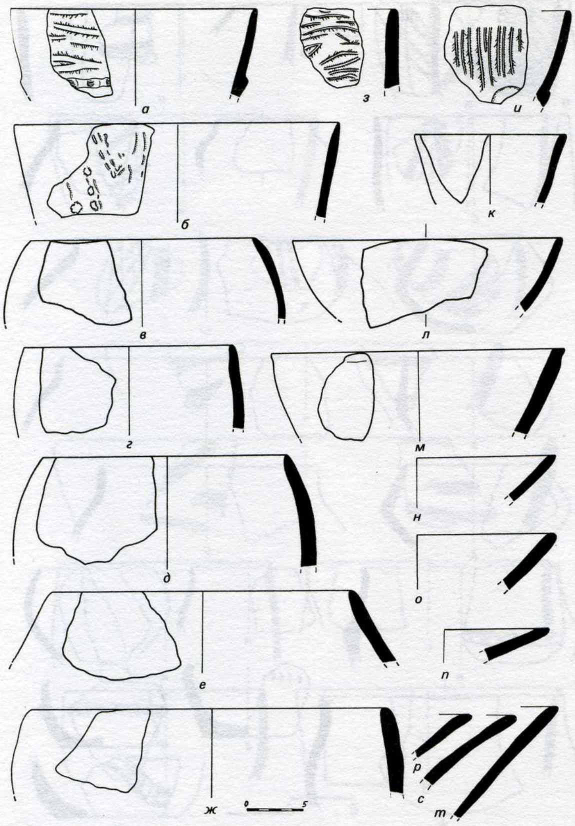

• *Обр. 10. Груба и обикновена керамика: а, з, и) фрагменти с барботина. Пласт I: а, г, д, ж-л, н, п, р. Пласт II: б, е, м, с, т. Fig. 10. Céramique simple: а, з, и) fragments à la barbotine. Couche I: а, г, д, ж — л, н, п, р. Couche II: б, е, м, с, т*

11

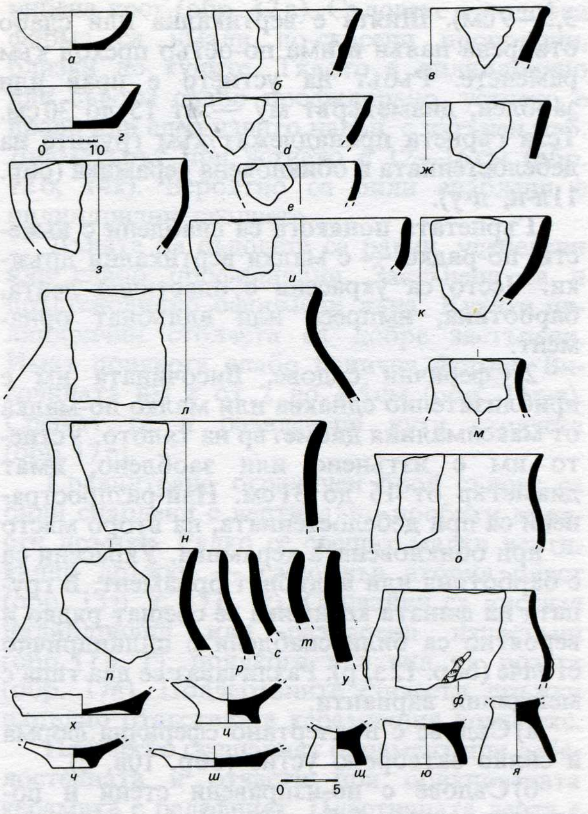

• *Обр. 11. Обикновена и фина сива, кафява и бежова монохромна керамика. Пласт I: б, д, е, з-т, ф-ю. Пласт II. а, в, г, ж, у. Fig. 11. Céramique simple et faïence monochrome grise, brune et beige. Couche I: б, д, е, з — т, ф — ю. Couche II: а, в, г, ж, у*

б) Червена рядка ангоба, която е проникнала в порите на съда и основният му цвят прозира през ангобата.

в) Ягодовочервена ангоба, която е по-устойчива и е присъща повече на керамиката от по-ранния пласт.

г) Светлокафява ангоба, еднаква с основния цвят на съда.

д) Гъста кремавобяла ангоба, нанесена като боя. Покрива целия съд или големи части от него. Съдовете с това покритие са изработени винаги от фина пречистена глина.

е) Рядка кремавобяла ангоба. Понякога тя е нанасяна като второ покритие върху червено ангобирана повърхност, при което се получава ефект на кремаво-розова повърхност. По подобен начин се е получила вероятно и сиво-бялата повърхност при някои съдове[8].

Прави впечатление, че бялата ангобирана керамика е по-добре изпечена и има равномерен светлокафяв или светлосив лом, докато при червената ангобирана и рисувана керамика по-често се среща неравномерно изпичане и тъмен лом. Преобладаващата част от фрагментите имат ангоба върху вътрешната и външната повърхност. В няколко случая външната повърхност е покрита с бяла, а вътрешната — с червена ангоба. В по-ранния пласт на ямите бялата и бяло-розова ангобирана керамика с рисуван орнамент изглежда преобладава над червената ангобирана керамика с рисуван орнамент.

В керамичния комплекс са застъпени основните ранненеолитни форми с доста варианти.

1. Гърнета. Имат сферично или удължено-сферично тяло. В зависимост от оформянето на шията са няколко типа:

а) С къса слабо подчертана шия (височина до 1,4 см), която може да бъде вертикална, слабо отворена или по-силно отворена (фуниевидна). Преобладават скъсени пропорции на тялото (обр. 11ф, 12к-п). Ръбът на устието е прав, заоблен или изтънен. Диаметърът на устието е 14—27 см. При по-голям диаметър на устието тези съдове се приближават по форма до купите с есовиден профил (обр. 11о). Към този тип се включват най-често обикновени или фино изработени съдове.

б) С висока подчертана шия (височина

3,5—9 см). Шията е вертикална или слабо отворена навън и има по-остър преход към раменете. Ръбът на устието е прав или заоблен, диаметърът му — от 15 до 30 см. Тези гърнета принадлежат към групите на дебелостенната и обикновена керамика (обр. 11л-н, п-у).

Гърнетата понякога са снабдени с въжести, по-рядко — с малки вертикални дръжки. Често са украсени с пластична лента, барботина, импресо или вдлъбнат орнамент.

2. Сферични съдове. Височината им е приблизително еднаква или малко по-малка от максималния диаметър на тялото. Устието им е изтънено или заоблено, имат диаметър от 15 до 31 см. Най-разпространени са при дебелостенната, на второ място — при обикновената керамика. Украсени са с барботина или вдлъбнат орнамент. В групата на фината керамика се срещат рядко и вероятно са били снабдени с цилиндрично столче (обр. 12 з, р). Различават се два типа с междинни варианти.

а) Съдове с подчертано сферична форма и силно затворено устие (обр. 10в, е).

б) Съдове с по-изправени стени и по-отворено устие (обр. 10г, д).

3. Паници. Те са много добре застъпени във всички керамични групи. Различават се два основни типа.

а) Обърнатоконусовидни паници с прави или едва заоблени стени (обр. 10 п-т). Рядък вариант е паницата на обр. 11 к със слабо изразен прелом на тялото.

б) Паници със заоблено тяло (обр. 10 л-о).

Максималният диаметър на паниците е от 10 до 40 см. Ръбът на устието е заоблен или слабо изтънен. Застъпени са трите керамични групи, включително и при рисуваната керамика.

4. Купи. Към тази група включваме съдове с различен профил на тялото и височина, малко по-малка (до 2/3) от максималния диаметър. Купите често са били снабдени с пръстеновидни дъна или кухи столчета. Имат заоблен или слабоизтънен ръб на устието. Според профила на тялото са няколко типа.

а) Полусферични купи. Застъпени са във всички керамични групи (обр. 10 ж, 11 е, 13 п, 14 м).

б) Купи с есовиден профил. Имат заоблено или заоблено-биконично тяло, със слабо откроявящо се леко извито навън изтънено устие. Характерни са за фината и обикновената керамика (обр. 12 ж).

в) Биконични купи. Имат подчертан прелом на тялото, изтънен или прав ръб на устието. Горният и долният конус са приблизително еднакво високи (обр. 12 в, д).

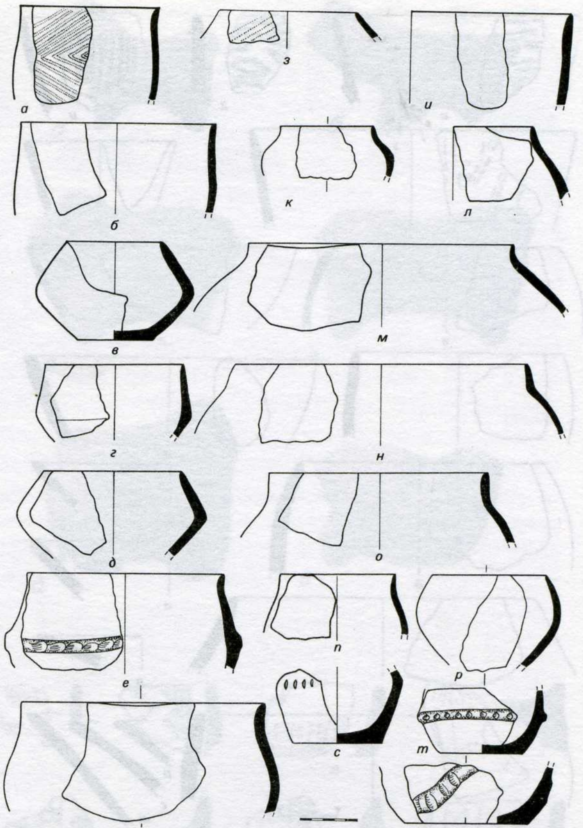

12

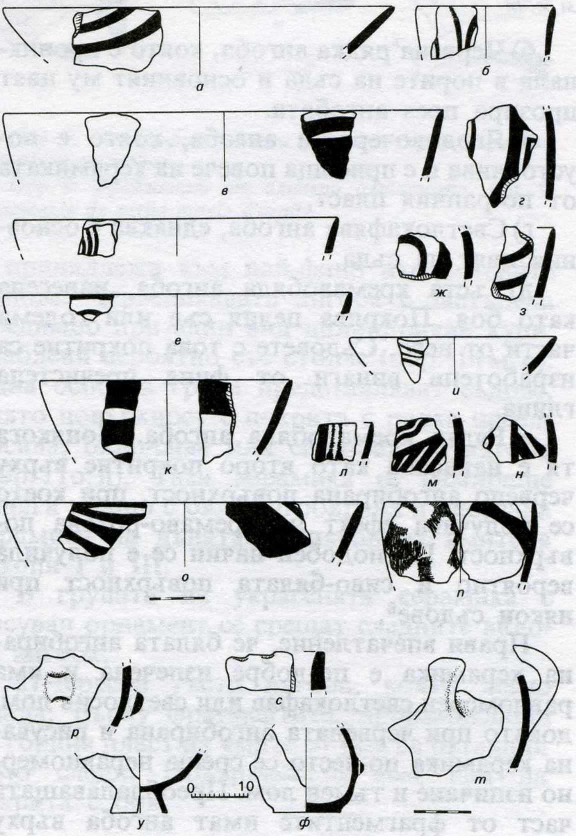

13

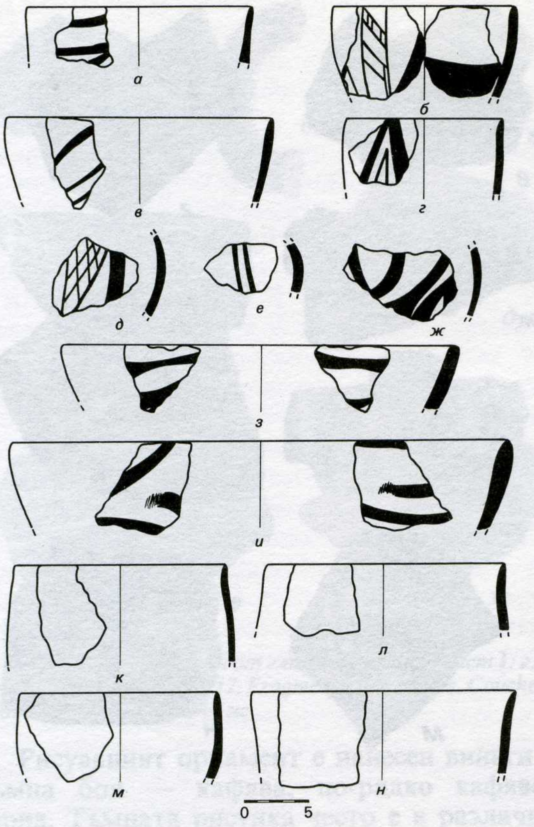

14

● *Обр. 12. Обикновена и фина сива, кафява и бежова монохромна керамика. Пласт I: а, з, и, л, м, о, п, т, у. Пласт II: в, г, е, ж, к, р, с. Без стратиграфия: б, д, н. Fig. 12. Céramique simple et faïence monochrome grise, brune et beige. Couche I: а, з, и, л, м, о, п, т, у. Couche II: в, г, е, ж, к, р, с. Sans stratigraphie: б, д, н*

● *Обр. 13. Керамика орнаментирана с кафява рисунка: а-п) монохромна керамика; р-ф) с бялокремава ангоба; а-д, ж-и; с бялорозова ангоба: е, к-п. Пласт I: а-г, ж-п, р. Пласт II: с-ф. без стратиграфия: д, е. Fig. 13. Céramique à décors colorés bruns: а — п. Céramique monochrome: р — ф) Avec engobe blanc-crème: а — д, ж — и; avec engobe blanc-rose: е, к — п. Couche I: а — г, ж — п, р. Couche II: с—ф. Sans stratigraphie: д, е*

● *Обр. 14. Червена ангобирана и орнаментирана керамика от пласт I: а-е, з, и) с кафява рисунка; ж) с черна рисунка ягодовочервена ангоба; а, б, г, ж-к) червена ангоба; в, м, н) светлокафява ангоба; д) розова ангоба; е, л. Fig. 14. Céramique rouge décorée par engobes et ornementée, de la couche I: а — е, з, и) à ornement brun; ж) à ornement noir; engobe rouge-fraise; а, б, ж—к) engobe rouge; в, м, н) engobe brun clair; д) engobe rose; е, л*

г) Цилиндрично-конични купи с непрофилирано или слабо профилирано тяло. (обр. 11з, 12г).

д) Цилиндрични купи с прави или слабо отворени навън стени. Долната им част е била вероятно къса, обърнатоконусовидна. Характерни са за тънкостенната и ангобираната керамика (обр. 12и, 14н). Диаметърът им достига до 28 см.

5. Лалевидни съдове. Типични съдове с тази форма са рядкост. Беше намерен един екземпляр, украсен с канелюра във вид на рибена кост (обр. 12а). Съдовете с подобна форма са имали по-скъсени пропорции, близки до купите. Тялото е цилиндрично или съвсем слабо профилирано, устието е право или едва извито навън, с изтънен ръб. Диаметърът при устието е 12—16 см (обр. 12б, 14к). Вероятно са били снабдени с цилиндрични столчета.

Дъната на съдовете са равни, удебелени или слабо профилирани. Застъпени са и пръстеновидно оформени дъна. Кухите цилиндрични столчета са добре застъпени. Имат понякога слабо конична форма. Височината им е от 2 до 4,5 см (обр. 11х-я). Срещат се и разчленени кухи столчета (обр. 17е).

Сравнително ограничен брой съдове са били снабдени с вертикално пробити въжести дръжки. Рядко се срещат малки вертикални дръжки — само във втория пласт (обр. 13р, т, 17б, ж). Обичайни са ниските цилиндрични или раздвоени израстъци (обр. 17в, г), понякога във вид на розета (обр. 17а). Подчертаните езичести дръжки напълно отсъстват в керамичния комплекс.

Най-често срещаният орнамент при дебелостенната и отчасти при обикновената керамика е релефният. Пластичната лента е широка от 1 до 3 см и се среща в много варианти. Разположена е хоризонтално, в редки случаи наклонено върху тялото на сферични съдове, дълбоки купи или гърнета (обр. 11ф, 12т, у, 15). Прекъсната е с ямички или насечки, нанасяни с пръст или с инструмент. В един случай е гладка (обр. 15к). В някои случаи ямички са били нанасяни и върху ръба на устието на паниците (обр. 13с), или направо върху прелома на тялото (обр. 12с).

Огрубяването на повърхността (барботина) е много разпространено. Обикновено е огрубена долната половина на тялото, със или без ограничаваща двете части на съда пластична лента. Прилагани са различни техники на барботина — чрез налепване, огрубяване с тъкан, с длан или с пръсти. Организираната барботина е нанесена вертикално в редки случаи хоризонтално (обр. 1а, з, и, 16д-з, к, л).

Много разпространен орнамент, вероятно по-често върху долната част на тялото са вдлъбнатинки или нарези, правени с пръст, с нокът или с острие. В зависимост от начина на нанасяне и формата на инструмента ямичките са кръгли, елипсовидни, полукръгли, прищипвания с пръсти, а нарезите са дъговидни, прави или триъгълни (обр. 16а-г, м, н). Разположени са гъсто, без система или в редове. При нанасянето им винаги е спазвана една и съща посока и наклон на инструмента.

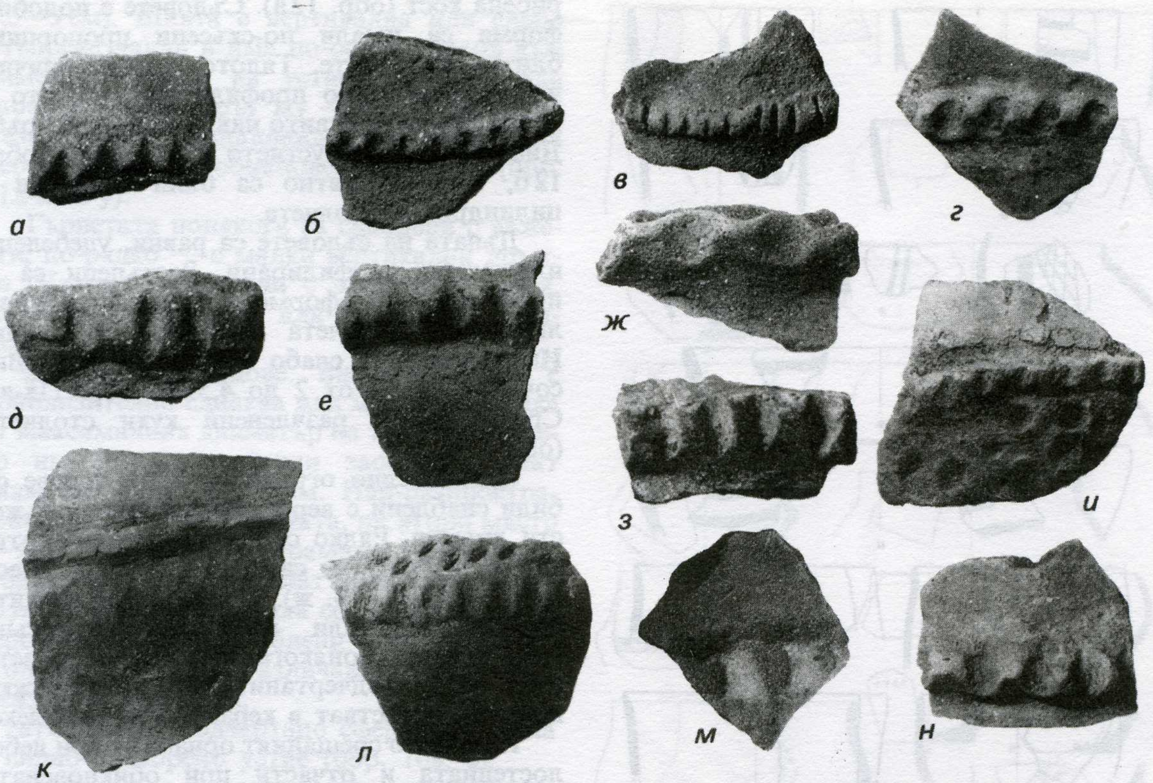

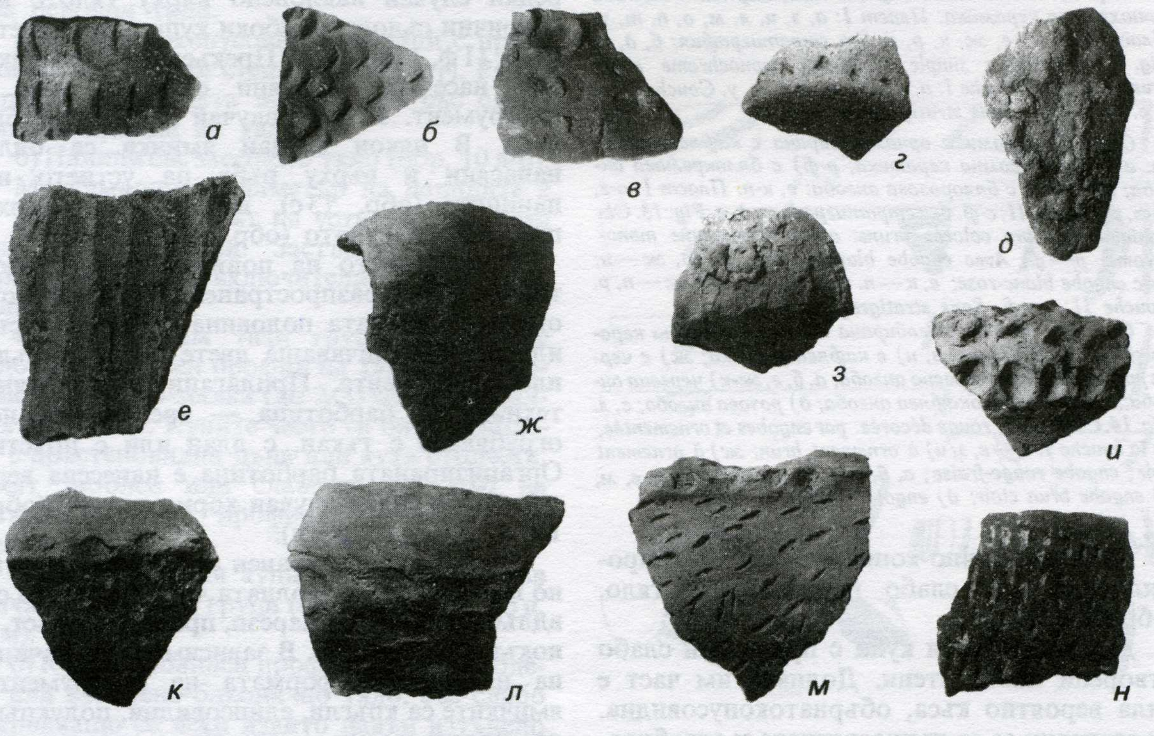

● *Обр. 15. Фрагменти от глинени съдове с релефен и вдлъбнат орнамент. Пласт I: з-н. Пласт II: а-ж. Fig. 15. Fragments de poteries à ornement en relief ou incisé. Couche I: з — н. Couche II: а — ж*

● *Обр. 16. Фрагменти от глинени съдове, украсени с барботина и импресо. Пласт I: б, в, д, ж-л. Пласт II: а, г, е, м, н. Fig. 16. Fragments de poteries ornées à la barbotine ou gravées. Couche I: б, в, д, ж — л. Couche II: а, г, е, м, н*

Орнамент от плитки зигзаговидни врязвания беше установен само в един случай.

Канелюра във вид на рибена кост беше установена само върху съдове с тъмносива повърхност. Изключение прави съдът на обр. 12з, който има кремава повърхност.

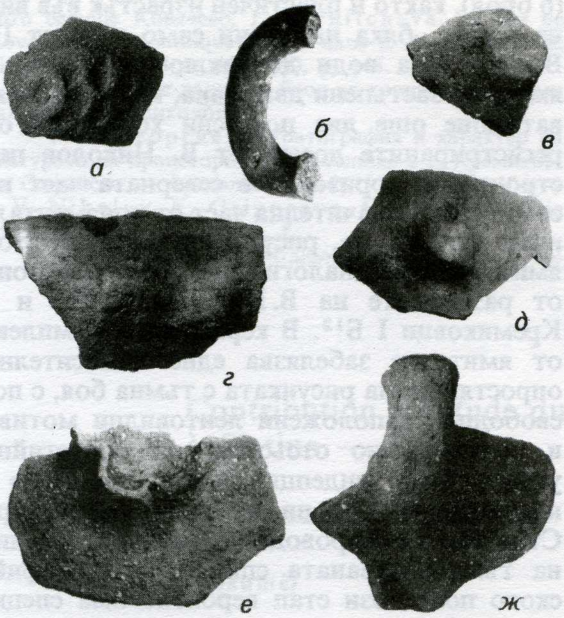

17

● *Обр. 17. Фрагменти от глинени съдове. Пласт I: г, д. Пласт II: а-в, е, ж. Fig. 17. Fragments de poteries. Couche I: г, д. Couche II: а — в, е, ж*

Рисуваният орнамент е нанесен винаги с тъмна боя — кафява, по-рядко кафявочерна. Тъмната рисунка често е в различна степен опадала. Орнаменталните мотиви при фрагментите от горния пласт на ямите не подлежат на възстановяване, тъй като повърхността на съдовете е пострадала много от атмосферни и почвени въздействия.

Откритите фрагменти с рисуван орнамент произлизат предимно от паници, на второ място от полусферични купи (обр. 13, 14). Възможно е фрагментите на обр. 14 д-ж да произлизат от гърнета. Не са установени цели орнаментални композиции. Определено преобладават съдовете без обособена подустийна украса. Единствената установена украса под устието е хоризонтална лента (обр. 13 е, и, к).

В почти всички случаи рисуваната украса върху тялото започва от устието, без то да е подчертано с отделен орнаментален мотив. В орнаменталната схема определено преобладават свободно разположените мотиви, чиято ритмичност не може да се възстанови във основа на намерените фрагменти. В украсата са застъпени следните орнаментални мотиви:

а) лентовидни мотиви. Те силно преобладават (върху 60 % от рисуваните фрагменти) и са прилагани в различни съчетания. Лентите са широки 0,3—0,6 см, само в един случай — до 1,2 см (обр. 13 к). Те често нямат еднаква ширина върху един и същ съд. Различават се няколко съчетания: хоризонтални приблизително успоредни ленти (обр. 14 и, 13 к); наклонени успоредни (?) ленти (обр. 13 а, и, о, 14 в, з); съчетание на хоризонтални и наклонени ленти (обр. 14 а, и); единични позитивни или позитивно-негативни ленти (обр. 13 о, п); вертикални успоредни ленти (обр. 13 л).

Останалите орнаментални елементи бяха установени в единични случаи и вероятно някои от тях също са съчетани с лентовидни мотиви:

б) спирала (комбинирана с ленти ?) (обр. 13 ж); в) позитивно-негативен мотив от широки наклонени или хоризонтални, запълнени с бяла боя полета, установен върху вътрешната страна на паници (обр. 13 в, о, 14 б); г) праволинейни, ромбовидни и правоъгълни геометрични мотиви без запълване с мрежа (обр. 13 г, 14 г) или запълнени с едра мрежа (обр. 14 д); д) „стълбичка" със защрихован елемент (обр. 14 б); е) змиевиден мотив (обр. 13 м) в съчетание с праволинейни мотиви.

В един случай външната повърхност на съда е покрита изцяло с бяло-кремава ангоба, без рисунка (обр. 13 в).

Интерпретация на вкопаните обекти

Известно е, че в основата на много ранионеолитни селища, вкл. и на селищни могили, се намират множество ями за добиване на глина, запълнени впоследствие със строителни и битови останки. Тези ями се разкриват в непосредствена близост с жилищата и дори под тях[9]. Ямите в Слатина вероятно са имали подобна функция. Наличието на голямо количество животински кости на дъното на някои от тях, както и значителният брой животински фигурки, намерени на сравнително неголяма проучена площ, показват, че освен чисто практическата те са имали и някаква ритуална функция. След запълването им до известна дълбочина с битови отпадъци — керамични фрагменти, животински кости, извадени от употреба оръдия на труда — в голяма част от ямите са изхвърляни, вероятно еднократно, опожарени строителни останки от един и същ строителен хоризонт. Тези компактно разположени мазилки бележат границата между ранния (I) и по-късния пласт (II) в много от ямите. Светлата глинена замазка на дъното на яма 2 от изкоп I я различава от останалите и показва евентуалната ѝ употреба първоначално като вкопан обект за някаква стопанска функция.

Възможно е след изхвърлянето на опожарените мазилки в ямите те да са били запълнени постепенно с отпадъци или със свлечена пръст от околния терен. Потъмният цвят на пръстта в пласт II се дължи на по-късните хумусообразувателни процеси, проникнали до компактния пласт от мазилки поради по-рохкавата пръст на запълнителя.

Над или в съседство с тези вкопани обекти, разкрити на значителна площ, не бяха намерени следи от жилища. Изглежда, че в един определен период ямите са били разположени извън застроената площ на селището, в неговата периферия.

Голямата площ, върху която в миналото и сега се откриват културни останки, както и характерът на археологическия материал, свидетелстват за хоризонталната стратиграфия на неолитното селище в Слатина. Поради климатични промени, довели до издигането на нивото на подпочвената вода, селището вероятно се е изместило на запад и северозапад през своя най-късен етап[10].

Културна принадлежност и относителна хронология

Във вкопаните обекти от Слатина е регистрирана рисувана орнаментация само с кафява, рядко с кафяво-черна боя, при това върху голямо количество фрагменти с кремаво-бяла или бяло-розова ангоба. В горния пласт (II) на ямите не бяха намерени фрагменти със следи от бяла ангоба. Отсъстваше и специфичната бяло-сива и сиво-бежова ангобирана керамика. Възможно е това да се дължи на похабената повърхност на керамичните фрагменти от пласт II. В този пласт се наблюдава и едно сравнително огрубяване на фактурата на керамиката, вкл. и при фрагментите със следи от червена ангоба. Украсата импресо в комбинация с пластична лента е характерна изключително за пласт I. От друга страна, фрагментите от вертикални дръжки (6 броя), както и пластичен израстък във вид на розета, бяха намерени само в пласт II. Всичко това води до заключението, че в ямите са застъпени два етапа, които отразяват поне още два по-късни хоризонта от регистрираните досега от В. Николов пет строителни хоризонта в северната част на селището[11]. Значителна част от орнаменталните мотиви на рисуваната керамика от ямите намира аналогии във II и I хоризонт от разкопките на В. Николов, както и в Кремиковци I Б[12]. В керамичния комплекс от ямите се забелязва едно относително опростяване на рисунката с тъмна боя, с посвободно разположени лентовидни мотиви и почти пълно отсъствие на подустийна украса. Тази тенденция съществува също в някои други райони от края на култура Старчево и е съпроводена с разпространение на тъмнорисуваната спирала[13]. В Софийското поле този етап вероятно има специфичен облик като пряко продължение на по-старите раннонеолитни традиции в района.

В Кремиковци I Б и Слатина II наред с тъмната и виненочервена рисунка се срещат рядко и фрагменти с бяла рисунка[14]. В ямите от Слатина бялата рисунка не беше установена. Това показва евентуалното наличие на по-късен етап от ранния неолит в Софийското поле, характеризиращ се с тъмнорисувана керамика, подобно на Гълъбник III и Сапарева баня I[15]. В тези селища обаче проявите на класическата култура Старчево са много по-подчертани.

Комплексът в западната част на Слатина би трябвало да представлява пряко продължение на комплекса в пласт II в северната част на селището и един по-късен или финален етап на групата Кремиковци — Слатина II; този етап вероятно се отнася към последната фаза на ранния неолит, едновременно с хоризонтите с тъмнорисувана керамика от Югозападна България.

---

[1] Н. Петков. Неолитно селище при с. Слатина. — Археология, 1959, №1—2, 100—105; Нови данни за неолитната култура край София. — Археология, 1961, №3, 64—73; Рисуваният орнамент през неолита в Софийското поле и близките му околности. — Археология, 1962, № 3, 43—69.

[2] В. Николов. Раннонеолитно жилище от Слатина (София). — РП, 25, 1992; .V. Nikolov, K. Grigorova, E. Sirakova. Die Ausgrabungen in der frühneolithischen Siedlung von Sofia-Slatina, Bulgarien, in den Jahren 1985—1988. — APA, 24, 1992, 221—233; V. Nikolov. Die Untersuchungen der frühneolithischen Siedlung Slatina (Sofia) in den Jahren 1985—1987. — St. Pr, 11—12, 1992, 68—73.

[3] Данните за структурния състав на пластовете получих от доц. К. Янакиев, на когото изказвам благодарност.

[4] Дълбочината на ямите се отчита от пласта деградирала почва.

[5] Прослойки с аналогична структура покриват подовете на някои жилища в раннонеолитното селище в Ковачево и се тълкуват като подови замазки. Изследвания на Жак-Леополд Брошие, седиментолог, Франция.

[6] В раннонеолитното жилище от Слатина в замазките на къщата има растителни примеси. В. Николов. Цит. съч., с. 16.

[7] Кремъчните артефакти ще бъдат предмет на отделно изследване.

[8] И. Стоилов. Техника на керамичното производство. — В: В. Николов. Раннонеолитното жилище..., 131—132.

[9] G. I. Georgiev. Die neolithische Siedlung bei Cavdar, Bezirk Sofia. — ИАИ, 36, 1981, p. 68; В. Николов. Цит. съч., с. 54; В раннонеолитния пласт на Българчево ями за глина се намериха и под подовете на жилищата.

[10] Подобна ситуация е установена в раннонеолит-

ното селище Ковачево. L. Pernitcheva. Le site de Kovatchevo, Néolithique ancien, dans le départament de Blagoevgrad. — Stpr, 10, 1990, p. 148.

[11] Последните данни за броя на хоризонтите са ми дадени от В. Николов.

[12] Г. И. Георгиев. Стратиграфия и характер на културата на праисторическото селище в с. Кремиковци, Софийско. — Археология, № 2, 1975, 26, обр. 10 а — з; V. Nikolov, K. Grigorova, E. Sirakova. Die Ausgrabungen..., Abb. 19 c, f.

[13] M. Garašanin. Centralnobalkanska zona. — In: Praistorija Jugoslovenskih zemalja. Saraievo, 1979, II, 94—97; J. Pavuk, M. Cochadziev. Neolithische Tellsiedlung bei Gălăbnik in Westbulgarien. — SIA, 32—1, 203—207.

[14] Г. И. Георгиев. Цит. съч., с. 25; V. Nikolov. Die Untersuchungen..., 71—72.

[15] V. Nikolov, K. Grigorova, E. Sirakova. Die Ausgrabungen... p. 232; J. Pavúk, A. Bakamska. Beitrag der Ausgrabung in Galabnik zur Erforschung des Neolithikums in Südosteuropa. — Varia Archeologica Hungarica II, 1989, 223—227.

Contribution à l'étude du Néolitique récent à Slatina — Sofia

L. PERNIČEVA

(Résumé)

Les parois des trois creusements destinés à l'installation d'un système de chauffage central du complexe de l'Académie bulgare des sciences (dans le quartier de Slatina), effectués en 1978, ont révélé des sections d'un grand nombre d'objets enterrés du Néolithique récent. Fut atteinte une surface importante de la périphérie ouest et nord-ouest du vaste site de Slatina, du Néolithique récent. Les fosses avaient une largeur différente et une profondeur de 0,80 à 1,85 m. Elles se correspondaient souvent, deux par deux, des deux côtés des creusements, ce qui montrait qu'il s'agissait d'un seul et même chantier enterré.

Les recherches archéologiques effectuées sur le terrain à constructions consistaient en nettoyage et en documentation de toutes les fosses, et en fouilles des fosses 2, 4A, 7 et 10 du creusement I, d'une surface totale fouillée de 70 m².

Dans leur grande partie, les objets enterrés ont révélé deux couches de remplissage qui correspondent de toute évidence à deux étapes chronologiques successives. A la limite des deux couches ont été découvertes des strates compactes de crépis portant des traces d'incendie, situées approximativement à la même profondeur dans les fosses et provenant vraisemblablement d'un seul et même horizon de construction du site.

Dans le comblement des fosses fut trouvée une quantité importante de céramique fragmentée, des ossements d'animaux, des objets du culte (figurines zoomorphes, petits autels) et rarement des outils. La quantité des objets mis au jour augmentait vers la profondeur où furent découverts dans quelques cas d'importants entassements d'ossements de gros animaux. Représentaient de l'intérêt les élargissements de la fosse 7 où furent trouvées 6 figurines d'argile zoomorphes, ainsi que la fosse 10 dont le fond était enduit d'une couche d'argile blanche.

Les chantiers enterrés peuvent être interprétés comme des fosses d'extraction de terre glaise qu'on aurait utillisées ensuite comme fosses à détritus. Il semble que lors du comblement de quelques-unes de ces fosses, était accompli quelque rituel lié aux figures zoomorphes.

L'absence de traces d'habitations au sol et d'une couche culturelle régulière dans le secteur fouillé, montre que les fosses étaient situées sur un terrain non bâti dans la périphérie du site néolithique.

Par rapport aux cinq horizons de construction établis jusqu'à présent, situés dans la partie nord du site, les objets enterrés semblent provenir d'une époque plus tardive et reflètent une étape ultérieure de son existence. La céramique à ornement peint dans la couche supérieure des fosses était fortement usée, ce qui n'a pas permis d'en restituer les motifs ornementaux. Dans la céramique peinte de la couche plus récente était enregistré seulement un ornement brun ou brun-noir sur une engobe rouge, orange-rouge, blanc-rose et blanche. Prédominent les motifs à forme de ruban ou de spirale. Il s'impose la conclusion que le complexe situé dans la partie ouest de la cité de Slatina représente un prolongement direct du complexe de la couche II, dans sa partie nord où, en outre de la céramique à motifs noirs ou brun-noirs, fut trouvée de la céramique à dessins polychromes et, rarement, de la céramique à ornements blancs. La question se pose de l'éventuelle corrélation entre l'étape de la périphérie ouest et la dernière phase du Néolithique récent dans la plaine de Sofia, simultanément aux horizons avec de la céramique à motifs noirs ou bruns-noirs de la Bulgarie du Nort-Ouest (Gălăbnik III et Kremenik I).

Материали и съобщения

Колекция кремъчни артефакти от Тутраканско

ЦОНИ ЦОНЕВ

Кремъчната колекция на Тутраканския музей се състои от артефакти, събирани предимно от Р. Змеев в продължение на дългогодишни обхождания на крайбрежната ивица на Долни Дунав. Част от тях са публикувани в сп. „Археология“. Колекцията е съставена от артефакти, намирани по крайбрежната ивица от Тутракан до Силистра, но е в лошо състояние. Повечето находки не са сигнирани. За част от тях не може да се даде точна локализация на тяхното местонахождение. Това намалява значително научната им стойност като свидетелство за обитаване на този район през плейстоцена и ранния холоцен. Въпреки липсата на точни данни (освен имената на някои местности) колекцията има своето значение, тъй като е хомогенна от техническа гледна точка. Повечето находки се вместват в широките рамки на енеолитния технокомплекс и въпреки възможните примеси от по-ранни или по-късни епохи съставляват единен ансамбъл, който показва последователните етапи на обработка на кремъчните суровини от начална фаза на подготовка на ядрата до съвършени по своята изработка артефакти.

Ето защо считам за целесъобразно, събраните материали да се опишат и анализират в следните аспекти:

1. Идентификация на находищата;
2. Макроскопски опис на кремъчната суровина;
3. Опис на находките, като се използува типологическият списък на Д. де Сонвий-Борд[2] и морфометричен анализ на пластините.

1. Идентификация на находищата

За да се даде по-ясна представа за произхода на колекцията, съм използвал дневника на теренните обхождения в Силистренски окръг през ноември 1982 г. на Групата за палеолитни изследвания към АИМ — БАН[3], който ми беше предоставен. За идентификация на материали съм използвал и бележките, намерени в колекцията, както и цитираната по-горе статия на Р. Змеев.

От посочените по-горе източници на информация могат да се направят следните изводи:

—колекцията е съставена от преотложени находки вследствие образуване на свлачища от високия бряг, свързани със зимния ледоход и пролетното пълноводие, както и мразови процеси.

—повечето от находките са намерени на плажове близо до устието на реки (р. Рузовина) и суходолия (с. Дълбок дол, м. Марата край с. Малък Преславец).

—находки са разпръснати по плажната ивица, но вероятно произхождат от леки хълмисти възвишения, като тези при с. Пожарево, м. Постът; местностите Лясковица и Байрактаров Чаир край с. Долно Ряхово.

—находки във вътрешността на бреговата ивица, като възвишението Сакарал, където съвременен хумус непосредствено покрива терциерни наслаги.

Това недвусмислено подсказва късния, холоценски характер на находките. Палеолитните находища се намират дълбоко в кватернерните наслаги, които са по-малко податливи на ерозионните процеси на нивото на р. Дунав и на сезонните температурни амплитуди, поради което находките с безспорно палеолитен характер се намират много по-рядко върху плажната ивица на р. Дунав.

2. Макроскопичен петрографски опис на кремъчните суровини

Като основа за отнасяне на видовете суровини към използвал предоставения ми

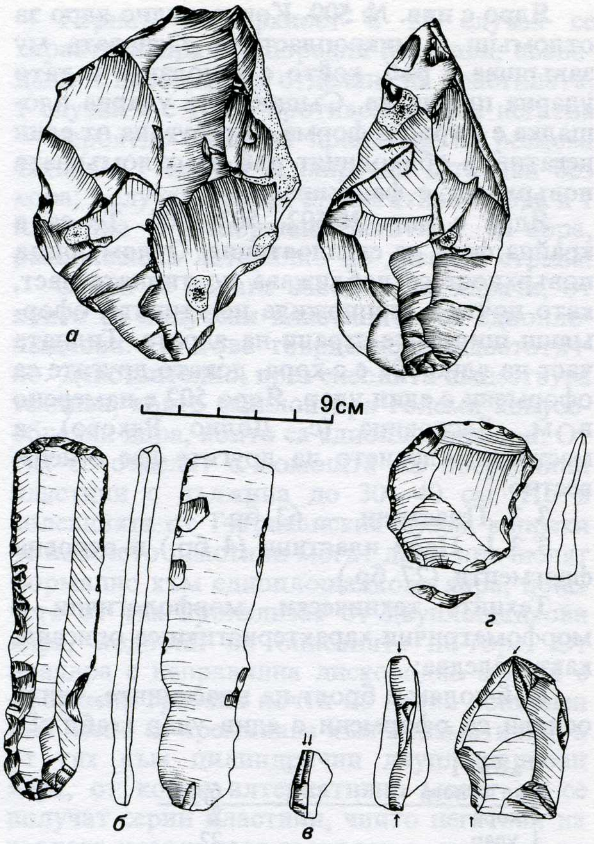

1

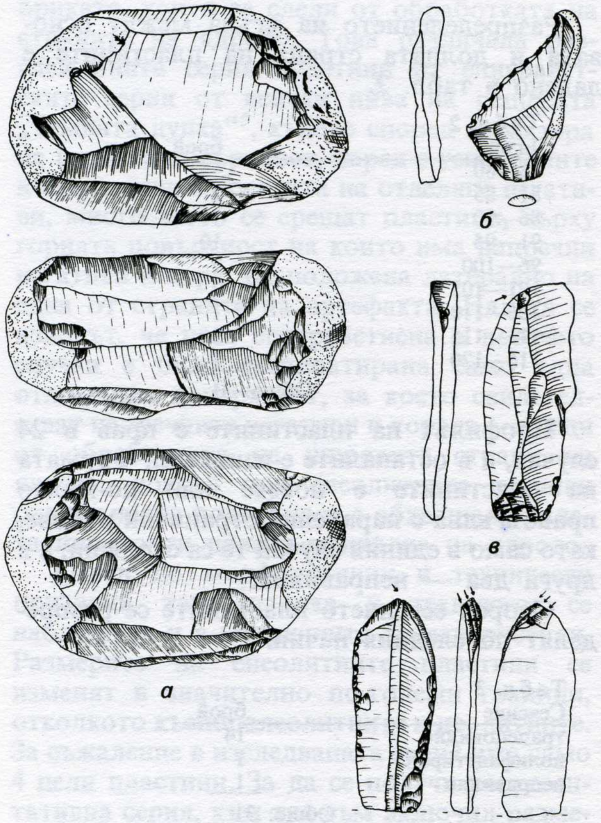

2

● *Обр. 1; а) праядро с дисковидна форма; б) стъргалка от пластина; в) клиновиден страничен резец; г) ретуширан отломък; д) клиновиден асиметричен резец. Fig1: а) pré-nucléus discoïde; б) grattoire sur lame; в) burin dièdre d'angle; г) éclat retouché; д) burin dièdre déjeté*

● *Обр. 2: а) ядро; б) отломък със зъбчат ретуш; в) напречен резец; г) клиновиден извит резец. Fig. 2: а) nucléus; б) éclat de retouche denticulé; в) burin transversal; г) burin dièdre convexe*

от Н. Сираков опис на кремъчните суровини от селищната могила Радинград[4].

2.1. Белезникав до светложълт кремък с дребнозърнеста структура, липса на блясък при лома, непрозрачен.

2.2. Сивобелезникав до светлокафяв кремък с дребнозърнеста структура. Повърхността на лома е грапава и матова, изпъстрена с белезникави, капковидни примеси. Слабопрозрачен.

2.3. Тъмновосъчен жълт с червеникави и кафяви петна (ивици). Дребнозърнеста структура, грапава повърхност, без блясък, непрозрачен.

2.4. Сив до тъмнокафеникав кремък с дребнозърнеста структура. Повърхността на лома е гладка с матово отражение и не е прозрачна.

3. Технико-типологически опис на находките и морфометричен анализ на пластините

3.1. Обща структура на ансамбъла.

1. Ядра — 16 бр.
2. Пластини — 63 бр.
3. Ретуширани оръдия — 74 бр.

В колекцията почти отсъстват отломъци. Техният брой е незначителен и липсата на точна локализация обезсмисля включването им в настоящия технико-типологически опис.

3.2. Ядра — 16 бр.

3.2.1. Праядра — 5 бр. Не е известно тяхното местонахождение.

Праядро в начална фаза на подготовка. Първоначалната конкреция е била с овална форма, като с няколко силни удара са отделени два големи сегмента, чиито негативи се пресичат почти под прав ъгъл. След това с допълнителни удари в срещуположни посоки и фацетаж на ръбовете са подготвени две ударни площадки, от които е започнала подготовка на широките страни на конкрецията с цел изтъняването ѝ и оформяне гребените по обиколните ръбове. Една страна е почти оформена с помощта на широки плоски негативи, докато върху другата има само един голям, плосък негатив.

Други две праядра са с неправилна дисковидна форма. Тяхното оформяне е протекло както в предходния случай, но е продължило до крайна фаза на подготовка. Те са готови за експлоатация, но не са били използвани. Широките страни са оформени с помощта на големи коси негативи, които се наслагат един върху друг и изтъняват тялото на конкрецията, което придобива формата на диск. Почти по цялата обиколка на страничните ръбове са оформени гребени (обр. 1 а).

Праядро с инв. № ДР-64 е лежало продължително време на повърхността и е претърпяло значителен воден транспорт. Тилната част на ядрото е оформена с няколко удара, страните — с широки негативи, които завършват с гребен. Тилната част е с кора.

Праядро с инв. № 501 с дисковидна форма. Тя е получена, както и в предходните случаи, с помощта на широки, ко̀си спрямо обиколния ръб негативи.

3.2.2. Ядра — 11 бр.

Четири ядра са двуплощадкови с обща отломъчна повърхност, която обикаля цялото ядро. Платформите и от двете срещуположни страни са унищожени, тъй като ядрата са използвани по-късно за чукалки (обр. 2, а).

Ядро с инв. № 506. Неизвестен произход. Това е едноплощадково ядро за пластини в напреднала фаза на експлоатация. Има пирамидална форма. Ударната площадка е оформена основно с един удар и с няколко малки негатива, които поправят ръба на отломъчната повърхност. Страните на ядрото са оформени с широки негативи, а тилната част е с кора. Основата на ядрото завършва с ръб.

Ядро с инв. № 508. Неизвестен произход. Патината върху повърхността свидетелства, че е лежало продължително време на повърхността, а от загладените странични и междунегативни ръбове личи, че е търпяло значителен воден транспорт. Ядрото е за пластини и е в крайна фаза на експлоатация. Останал е само тилният гребен и част от отломъчната повърхност.

Ядро с инв. № 507 е с неправилна дисковидна форма с кора върху двете широки страни. Неправилната му форма се придава от широките и дълбоки негативи, които в повечето случаи са разположени ко̀со спрямо обиколния ръб. Част от повърхността на ядрото е силно патинирана, а след това са нанесени по-свежи негативи, върху които се забелязват леки следи от патина. По всяка вероятност ядрото е използвано два пъти, а заглаждането на ръбовете свидетелства за воден транспорт.

Ядро с инв. № 509. Конусовидно ядро за отломъци и микропластини. Основата му завършва с ръб, който е използван и като ударна площадка. Същинската ударна площадка е с кръгла форма, образувана от един негатив, а обиколният ръб на отломъчната повърхност е фацетиран.

Ядра с инв. № 502, 503, 504. Те са в крайна фаза на експлоатация. Отломъчната повърхност се доближава до тилната част, като почти е унищожила негативите, оформящи широките страни на ядрата. Тилната част на ядро 502 е с кора, до̀като другите са оформени с един удар. Ядро 502 е намерено в м. Лясковица (с. Долно Ряхово), а местонахождението на другите две е неизвестно.

3.3. Пластини — 63 бр.

3.3.1. Цели пластини (4 бр.) и основни фрагменти (27 бр.).

Техните технически, морфологични и морфометрични характеристики са описани, както следва:

Най-голям е броят на пластините, чиито основи са оформени с един удар (табл. 1).

Табл. 1

Вид основа	брой
с кора	2
1 удар	22
2 удара	3
фацетирана	2
линейна	2
Общо:	31

Разпределението на ъгъла между основата и долната страна на пластините е дадено в табл. 2.

Табл. 2

Ъгъл	брой
75—80	—
81—85	2
86—90	7
91—95	10
96—100	7
101—105	2
106—110	1
111—115	1
116—120	1
Общо:	31

Профилът на пластините е прав в 24 случая, а в останалите е изпъкнал. Формата на пластините е повече или по-малко правоъгълна с паралелни странични ръбове, като само в единия случай те са сходящи, а в други два — неправилни.

Според сечението пластините се разпределят по следния начин:

Табл. 3

Сечение	брой
трапецовидно	14
полифацетирано	1
неправилно	1
Общо:	31

Горната повърхност в 23 случая се характеризира с успоредни негативи, съвпадащи с посоката на отделяне на пластината; 1 случай е с тесен противоположен негатив — вероятно следа от прилагане на резцова техника; 1 случай с напречни негативи без кора; 3 случая с напречни негативи с кора и 1 пластина с успоредни негативи и кора, разположена латерално по дясната страна.

Оттук се налага изводът, че ядрата, от които са получени пластините, са едноплощадкови. Но това твърдение е недостатъчно. Действително, през енеолита съществува техника, която експлоатира големи конусообразни ядра, които са едноплощадкови. От тях се отделят с помощта на посредници пластини с дължина до 30—40 см. Но в колекцията от Тутраканския музей, въпреки че повечето пластини могат да се причислят формално към едноплощадкови ядра, повечето от тях произлизат от двуплощадкови ядра, подобни на описаните по-горе. От праядра с неправилна дисковидна форма с оформени гребени почти по целия обиколен ръб лесно се преминава към призматични, а от тях към цилиндрични двуплощадкови ядра, от които алтернативно могат да се получат серии пластини, чиито негативи на горната повърхност съвпадат с посоката на отделяне. Само единични случаи носят срещуположни негативи, а малко по-често негативи, напречни на посоката на полуфабриката, които са следи от обработката на страните на ядрото. Това различава разглежданата серия пластини от епиграветските серии от всички нива на пещерата „Темната дупка“[5], където според характера на горната повърхност, наред с успоредните и съвпадащи с посоката на отделяне негативи, много често се срещат пластини, върху горната повърхност на които има напречни негативи и кора, разположена латерално на една от страните на артефакта. Налага се изводът, че през епиграветиена в повечето случаи е била експлоатирана само една отломъчна повърхност, за което свидетелстват напречните негативи и кората — следи от обработката на широките страни на ядрата, докато при енеолитните техники отломъчната повърхност е обхващала цялата или почти цялата обиколка на ядрото.

Освен по морфологични и технически признаци тази отлика в техниката се наблюдава и в метричните характеристики. Размерите на енеолитните пластини се изменят в значително по-големи граници, отколкото къснопалеолитните и неолитните. За съжаление в изследваната серия има само 4 цели пластини. За да се получи representative серия, към тях съм включил размерите на някои стъргалки върху пластини, чиято големина по моя преценка се доближава до първоначалните им размери, както и размерите на някои от последните негативи върху ядрата. Като коректив на тази серия съм използвал размерите на праядрата. Разбира се, стойността на такова изследване би била несравнимо по-голяма, ако се анализират по-големи серии от артефакти с точна локализация, които принадлежат към затворен комплекс или структура.

От диаграмата (обр. 6 б) се разбира, че в разпределението на величините (изразени в относителни стойности) ширина спрямо дължина на избраната серия пластини се забелязват две тенденции. Едната е, че с нарастването на дължината нараства и ширината, а при другата е обратното — с нарастването на дължината ширината намалява. Това съществено отличава тази серия от сериите къснонеолитни пластини от Гомолава[6], където корелационната връзка между същите признаци е значителна и е с положителен знак. Енеолитните техники очевидно дават по-широки възможности за получаване на пластини, като се използват посредници, техника на натиск и по-голяма площ на отломъчната повърхност.

3.3.2. Средни фрагменти от пластини без следи от излъскване — 12 бр.

В общи линии тези фрагменти повтарят характеристиките на описаните по-горе пластини. Върху страничните си ръбове някои от тях носят непрекъснат утилизационен ретуш, а нерядко и нерегуларен, приръбест ретуш. Част от повърхността на два фрагмента е покрита с калциран седимент, характерен за селищна могила.

3.3.3. Средни фрагменти на пластини със следи от излъскване. Те са 13 на брой. По своите технически и морфометрични характеристики не се отличават от тези, описани по-горе. В повечето от случаите излъскването се концентрира само върху единия страничен ръб и покрива част от горната и долната страна.

3.3.4. Гребени — 7 бр. От тях 4 са цели, а 3 са средни фрагменти. Без изключение те са двустранни, като само върху един има следи от кора.

3.4. Ретуширани оръдия — 74 бр.
1. Резци — 34 бр.
2. Стъргалки от пластини — 14 бр.
3. Ретуширани пластини — 10 бр.
4. Пластини с напречно затъпяване — 2 бр.
5. Отломъци с ретуш и зъбчати оръдия — 9 бр.
6. Комбинирани оръдия — 2 бр.
7. Връх на стрела — 1 бр.
8. Недовършени брадавички — 2 бр.

3.4.1. Резци — 34 бр.

Най-голяма тежест при класификацията на резците има начинът на оформяне на резцовия връх, според който те се разделят на следните основни групи[7]:

1. клиновидни,
2. ъглови,
3. с пречупване,
4. върху естествена или върху повърхност, образувана без намесата на човека.

Освен това съществуват специфични видове резци, като например от гледна точка на характера на негатива на резеца, който може да е върху долната страна на полуфабриката — плосък резец.

Всички от горепосочените типове резци могат да бъдат: единични (като имат един негатив), двойни и многократни. Двойните и многократните резцови форми могат да бъдат от своя страна обикновени (ако на един полуфабрикат има няколко еднотипни резци) и комбинирани (ако съществува комбинация от различни типове). По отношение на взаимното положение на резцовите негативи при двойните и многократните резци се разграничават еднополюсни (когато са разположени на единия край на полубафабриката) и двуполюсни (два или повече негатива на двата края на полуфабриката).

Резците от разглежданата колекция са класифицирани според горепосочените критерии. Поради липса на място отделните групи няма да бъдат описани, а само ще се изброяват, като всяка от тях е представена с рисунка.

3.4.1.1. Клиновидни — 8 бр.

— клиновидни странични резци — 3 бр. (обр. 1 в; обр. 4, а);

— клиновидни асиметрични резци — 3 бр. (обр. 1 д);

— клиновиден среден резец — 1 бр. (обр. 3 б);

— клиновиден извит резец — 1 бр. (обр. 2 г).

3.4.1.2. Ъглови — 8 бр.

— ъглови резци с вдлъбнато затъпяване — 5 бр. (обр. 3 а, д; обр. 4 б). Резецът на обр. 3 а може да се определи като комбиниран резец с вдлъбнато затъпяване, но напречното рамо е изтънено с помощта на люспникова техника, а двата странични ръба с резцова техника. Това е единственият артефакт от колекцията със следи от резцова техника:

— ъглови резци с лъсковидно затъпяване — 2 бр. (обр. 5 в);

— напречен резец — 1 бр. (обр. 2 в).

3.4.1.3. Резци с пречупване — 16 бр.

— странични резци с пречупване — 13 бр.

— двойни резци — 3 бр. (обр. 3 в).

3.4.1.4. плоски резци — 2 бр. (обр. 5 а).

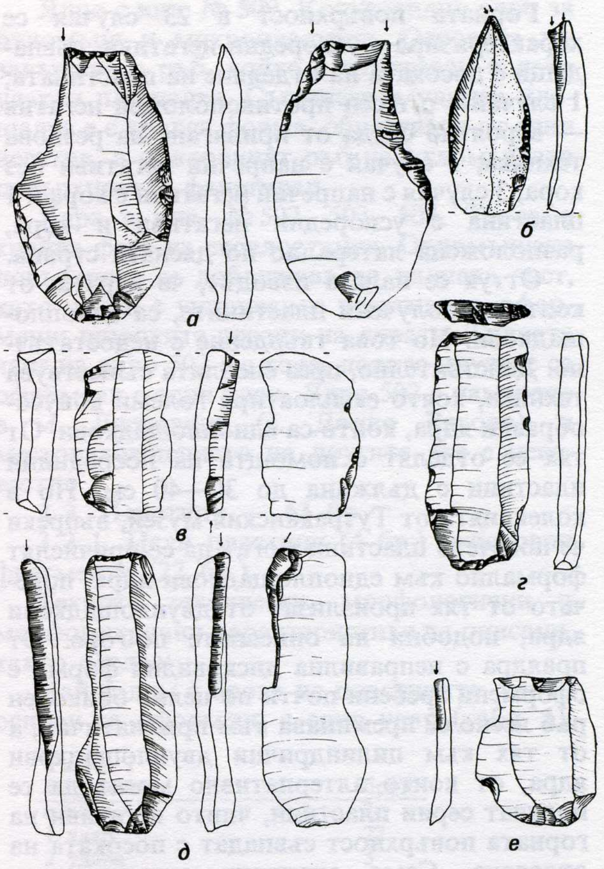

3

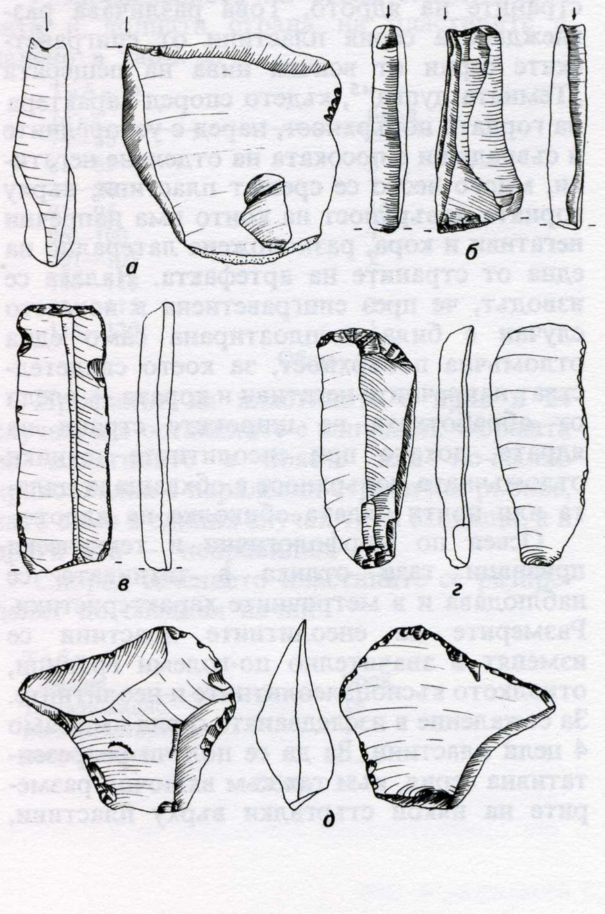

4

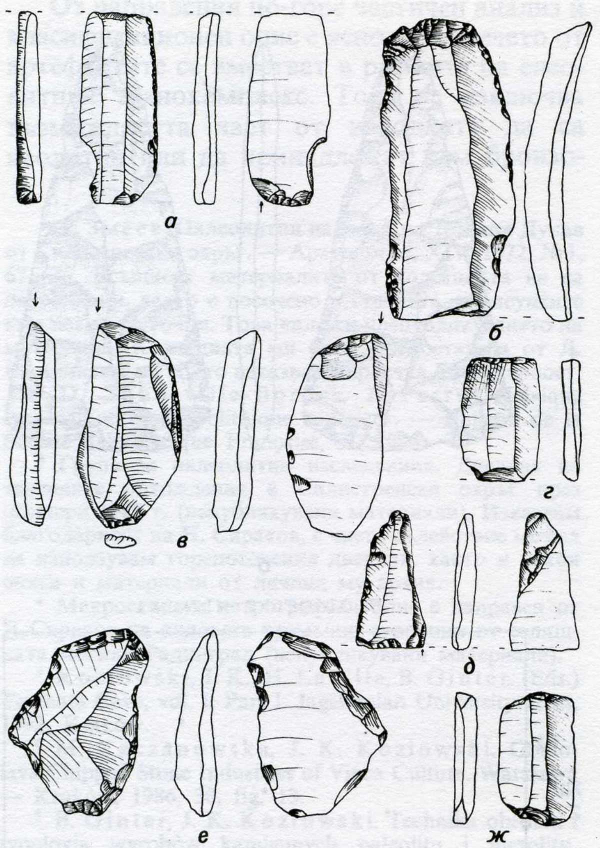

5

● *Обр. 3: а) ъглов резец с вдлъбнато затъпяване; б) клиновиден среден резец; в) двоен резец; г) стъргалка от пластина; д) ъглов резец с вдлъбнато затъпяване; е) комбинирано оръдие. Fig. 3: а) burins sur troncature retoucheé concave; б) burin dièdre droit; в) burin double; г) grattoire sur lame; д) burins sur troncature retoucheé concave; е) outil composite*

● *Обр. 4: а) клиновиден страничен резец; б) ъглов резец с вдлъбнато затъпяване; в) пластина с напречно затъпяване; г) стъргалка от пластина; д) раклет. Fig. 4: а) burin dière d'angle; б) burin sur troncature retouchée concave; в) lame à troncature; г) grattoire sur lame; д) raclette*

● *Обр. 5: а) плосък резец; б) стъргалка от пластина; в) ъглов резец с лъковидно затъпяване; г) фрагмент от пластина с напречно затъпяване и следи от излъскване; д) комбинирано оръдие; е) ретуширан отломък; ж) двойна стъргалка. Fig. 5: а) burin plan; б) grattoire sur lame; в) burin sur troncature retouchée convexe; г) fragment de lame à troncature avec des traces lustrées; д) outil composite; е) éclat retouché; ж) grattoire double*

3.4.2. Стъргалки от пластини — 14 бр.

Всички стъргалки са изработени от пластини; 4 бр. — цели.

Критериите за типологическото обособяване на групи стъргалки са следните: контур на челото, вид ретуш и брой на челата, разположение на страничните ръбове: успоредни, сходящи или разходящи. Отделните типове са описани, а някои от тях са определени трасологически от М. Гюрова[8].

Стъргалки с право чело и успоредно странични ръбове — 2 бр. Челото е оформено с многосериен стръмен ретуш. Едната стъргалка (обр. 3 г) е определена трасеологически. От функционална гледна точка това е стъргалка за дърво, употребявана в дръжка, тип рукан. Върху долния десен ръб има следи от възможна употреба като елемент на сърп.

Стъргалката с разходящи странични ръбове и изпъкнало чело — 1 бр.

Челото е оформено с полуконвергентен ретуш. Изследвани са микроследите по нея. Това е комбинирано оръдие; челото — стъргалка за кожа; десният ръб — нож за разкрояване на кожа (обр. 4 г).

Стъргалки с приблизително успоредни странични ръбове и изпъкнало чело — 6 бр. Две от тях са определени трасеологически. От функционална гледна точка едната от тях е сходна с предходния случай (обр. 1 б). Другата е стъргалка за дърво (обр. 5 б).

Други две стъргалки са изработени от цели пластини. От останалите две стъргалки са запазени само дисталните части на пластините. Челата на последните четири артефакта са оформени с полустръмен ретуш.

Стъргалки със сходящи странични ръбове и изпъкнало чело — 4 бр. Изработени са само върху дистални фрагменти от пластини, докато в предишните случаи стъргалките са оформени върху проксимални и средни фрагменти. Поради това профилът на стъргалките е извит. Челата са оформени от полустръмен ретуш.

Двойна стъргалка — 1 бр.

Без следи от ретуш на страничните ръбове. Челото върху дисталната част е оформено с пречупване (вероятно неинтенционално) с помощта на стръмен ретуш. Другото чело е вълнообразно, разположено кòсо спрямо оста на полуфабриката. Оформено е с многосериен стръмен ретуш.

3.4.3. Ретуширани пластини — 10 бр.

Това са фрагменти от пластини, четири от които са основни; четири — средни, а останалите — върхови. Горните повърхности на цялата серия се отличават с успоредни негативи, които съвпадат с оста на полуфабриката. Само върху един артефакт горната повърхност е почти изцяло покрита с кора. Ретушът обикновено е прекъснат утилизационен или нерегулярен приръбест. В 5 от случаите пречупването на пластините прекъсва серията ретуш, което показва, че първоначалните размери на оръдията са по-големи.

Върховият фрагмент от пластина (П 80 — Постът, с. Пожарево) е силно патиниран (намирал се е продължително време на повърхността) и се отличава със зъбчат ретуш и малки ретуширани вдлъбнатини по страничните ръбове, който в горната им част преминава в алтернативен. Напречният ръб е покрит с полустръмен ретуш.

Върховият фрагмент от пластина с инв. №304 по всяка вероятност е бил фрагмент от стъргалка с чело, оформено от конвергентен ретуш и което е изтънено по-късно с помощта на ретуш тип „кос — тенки“.

3.4.4. Пластини с напречно затъпяване — 2 бр.

Това са средни фрагменти, чиито напречни спрямо оста на полуфабриката ръбове са затъпени със стръмен, достигащ до 90°, ретуш (обр. 4 в).

3.4.5. Отломъци с ретуш, зъбчати оръдия и оръдия с ретуширани вдлъбнатини — 9 бр.

Зъбчатите оръдия и оръдията с ретуширани вдлъбнатини са 4 на брой. Артефакт с инв. №305 е масивен долен фрагмент от издължен отломък. Той е намерен в м. Постът. Част от страничните ръбове са покрити с ретуширани вдлъбнатини, разположени от двете страни на отломъка, чиято основа е изтънена с плосък покриващ ретуш.

Останалите артефакти са цели отломъци, като два от тях са с ретуширани вдлъбнатини (обр. 1 г), а трети със зъбчат ретуш (обр. 2 б).

Отломъците с ретуш се отличават с утилизационен приръбест ретуш, а артефакт с инв. №320 може типологически да се определи като раклет (обр. 4 д).

3.4.6. Комбинирани оръдия — 2 бр.

Едното оръдие е пробой, а на срещуположната страна е оформен страничен резец с пречупване. Пробоят, който е единствен в тази колекция, се отличава с добре оформен асиметричен връх изтънен с плосък повърхностен ретуш върху долната страна. Десният ръб на пластината носи следи от нерегулярен приръбест ретуш (обр. 5 д).

Стъргалка върху пластина с извито, оформено с полустръмен ретуш чело, а на срещуположната страна — клиновиден страничен резец (обр. 3 е).

3.4.7. Връх на стрела — 1 бр.

Има триъгълна форма с леко изпъкнала основа. Той е тънък, оформен с многосериен, плосък, покриващ ретуш, а страничните ръбове са изправени с помощта на приръбест ретуш. Микроследи от употреба не са открити[9]. Интересно е силното оглаждане на страничните и междунегативни ръбове. По-вероятно е то да се дължи на полиране върху мека основа (кожа) с цел подобряване летателните качества на върха. По-малко вероятно е това изглаждане да се е получило от употреба. Не е известно местонахождението му. Този връх е подобен на серията енеолитни върхове от енеолитното селище край с. Телиш[10] (обр. 6 а).

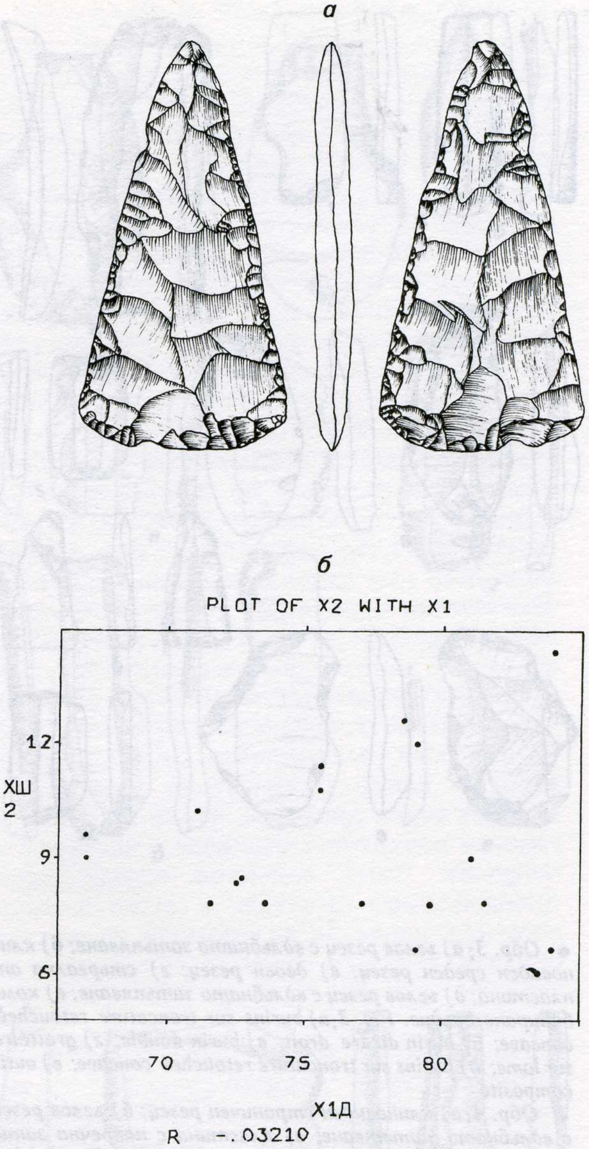

● *Обр. 6: а) връх на стрела; б) диаграма на разпределението на стойностите на признаците дължина и ширина на пластините. Fig. 6: a) flèche; б) diagramme de disposition des valeurs de longueurs par rapport aux valeurs de largeurs*

3.4.8. Недовършени брадви — 2 бр.

Оформени са от масивни отломъци. Горната им страна е изцяло покрита с плосък покриващ ретуш, който значително изтънява полуфабриката. Долната страна на отломъците почти е запазена. Има само няколко полустръмни и плоски негативи, които показват, че целта е била обработка по същия начин, както и горната повърхност. Подобни форми на кремъчни брадви са намерени в енеолитната селищна могила край с. Телиш[11].

От направения по-горе частичен анализ и класификационен опис е ясно, че повечето от артефактите се вместват в рамките на енеолитния технокомплекс. Това не изключва възможността част от находките да са неолитни или да принадлежат към бронзовата или дори на по-късни епохи, тъй като технокомплексите от споменатите епохи, макар и относително обособени, имат много сходни белези. Може да се твърди обаче, че в тази колекция няма къснопалеолитни материали.

---

[1] Р. Змеев. Палеолитни находки по Долния Дунав от Силистренски окръг. — Археология, XIV, 1972, №1, 67—76. Всъщност материалите от колекцията не са палеолитни, както е посочено в статията, и рисунките към нея не са точни. Това наложи препубликуването на материала. Колекцията ми беше предоставена от Л. Вагалински, на който изказвам сърдечна благодарност.

[2] D. Sonneville-Bordes, J. Perrot. Lexique typologique du Paléolithique supérieur. — Bulletin de la Société Préhistorique Française, 51, 1954.

[3] Група за палеолитни изследвания. Дневник на теренните обхождения в Силистренски окръг през ноември 1982 г. (непубликувани материали). Изказвам благодарност на Н. Сираков, с чието съдействие можах да използувам горепосочения дневник, както и някои описи и материали от личния му архив.

[4] Макроскопски петрографски опис е направен от Н. Сираков на видовете кремъчни суровини от селищната могила Радинград (непубликувани материали).

[5] Kozlowski, J. K., H. Laville, B. Ginter. (Eds.) Temnata Cave, vol. I, Part I. Jagellonian University Press, 1992, Krakòw.

[6] M. Kaczanowska, J. K. Kozlowski. Gomolava Chipped Stone Industries of Vinca Culture. Warszawa — Krakòw, 1986, 30, fig. 13.

[7] B. Ginter, J. K. Kozlowski. Technika obròbki i typologia wyrobòw kamiennych paleolitu i mezolitu. Warszawa, 1975, 90.

[8] Изказвам благодарност на М. Гюрова за съдействието и при обработката на колекцията. Микроследите на четири стъргалки и на върха на стрелата са определени от нея.

[9] Пак там.

[10] Серията енеолитни върхове от селищната могила край с. Телиш е нарисувана от Н. Сираков (непубликувани материали). Върхът от стрела от колекцията от Тутраканско се отличава в значителна степен от следните публикувани до този момент върхове на стрели: К. Кънчев, П. Станчев. Кремъчни върхове за стрели от Великотърновско и употребата им като оръжие през халколита. — В: Военно-исторически сборник, 6 кн., 1982; К. Кънчев. Кремъчни върхове за стрели и копия от Археологическия музей в София. — В: Археология, 1971, №4, 69—75; Р. Попов. Могилата Деве Барган. — ГНАМ, т. 4, 1922—1925, с. 75, обр. 128; В. Миков. Могилата при Султан (Поповско). — ГНАМ, т. 4, 1922—1925, с. 24, обр. 23; Селищна могила при с. Завет, Бургаско. — ИАИ, т. 24, 1961, с. 72; Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки до селищната могила до Русе през 1950—1953 г. — ИАИ, т. 21, 1957, 61—64, обр. 24; М. Мирчев. Три погребения от енеолитната епоха — ИВАД, т. 12, 1961, с. 117, обр. 1; А. Маргос. Праисторически находки от околностите на Варненското селище. — ИВАД, т. 12, 1961, с. 128; Н. Джамбазов. Ловешките пещери. — ИАИ, т. 26, 1963, с. 229; Р. Змеев. Праисторическо селище от Тутраканския район. — В: Музеи и паметници на културата (МПК), №2, 1970, с. 11; Б. Николов. Зиманец. Праисторическо селище, обр. 12. С., 1975.

[11] Пак там, Н. Сираков (непубликувани материали).

Une collection d'outils de silex de Tutrakansko

TS. TSONEV

(Résumé)

La collection lithique de Tutrakansko est recueillie par R. Zmeev pendant plusieurs années le long de la rive sableuse du Danube. Du point de vue de la situation géologique où se trouvent les couches quaternaires dans cette région, on ne peut pas supposer que le matériel lithique ait un caractère paléolithique. Cette observation se confirme par la description typologique, technologique et avec l'analyse morphométrique partielle présentée dans cet article montre d'une manière précise que la majeure partie de la collection est d'origine énéolithique.

Келтски култов паметник от фонда на НАМ — София

МЕТОДИ МАНОВ

Проблематиката, свързана с келтите на Балканския полуостров, винаги е предизвиквала многобройни дискусии, които често са оставяли редица въпроси неизяснени, главно поради липсата на достатъчно археологически, а и писмен материал за анализ. Тук няма да се спирам подробно на обширната литература по тази проблематика, написана досега[1], а ще разгледам един конкретен предмет на малката каменна пластика, който без колебание може да бъде определен като произведение на келтското изкуство.

Трябваше да изминат почти 100 години, откакто този предмет, който ще бъде представен сега, е постъпил във фонда на Националния археологически музей в София, за да дойде времето, в което да бъде хвърлена светлина върху един въпрос, занимавал още някои древни историографи и лексикографи, както и наши съвременници — въпрос, отнасящ се пряко до етническия, културно-историческия и религиозен облик на едно келтско племе, обитавало част от Балканския полуостров от края на IV — началото на III в. пр. н. е. до III—IV в. от н. е.

През 1894 г. в НАМ — София е откупен от частно лице малък каменен предмет, който е записан под инв. № 632. За съжаление в инвентарната книга не е посочено откъде точно произхожда. Той има форма на неправилна полуелипса и е изработен от мраморна брекча с железоокисни импрегнации[2]. Предметът е идеално запазен. Камъкът е много добре полиран. Височината (дължината) на предмета е 7,5 см, а ширината (в най-широката му част) — 5,6 см. Дебелината на каменната плочка варира от 1 до 1,4 см.

Едно от най-интересните неща в този паметник е фактът, че всичките му страни, вкл. и кантовете, са заети от пластични релефни изображения.

Ако трябва да следваме някакъв ред при описанието на образите и сцените, ще трябва да започнем от едната широка страна (обр. 1). Върху нея е представена доста реалистично конска фигура в цял ръст, в профил надясно, изправена на задните си крака, от които левият е изнесен по-напред. Погледнато като цяло, в изображението на фигурата на коня се забелязват някои характерни похвати на „варварските“ изкуства — стилизацията и схематизацията. При цялата динамика на конската фигура, гривата е прекалено статична, предадена чрез неособено прецизни врязани линии. Главата като цяло и повечето ѝ елементи са грубо представени и геометризирани. Тя рязко се отделя от шията, общата ѝ дължина е скъсена, пропорциите ѝ са нарушени; ушите са почти триъгълни, окото е елипсовидно, устата е леко отворена. Периферната част на полето под и пред краката на коня е запълнена с допиращи се един до друг дъговидни орнаменти — по този начин най-често се маркира водна повърхност.

Върху по-извития кант на каменния паметник е разположена във висок релеф една огромна, дълга змия. Тя обхваща цялата му дължина, а главата ѝ, представена почти триизмерно, с двете очи, обозначени схематично с кръгли вдлъбнатини,

● *Обр. 1. Страна А на каменния предмет — кобила, нападната от змей. Fig. 1. Côté A de l'objet en pierre: jument attaquée par un dragon*

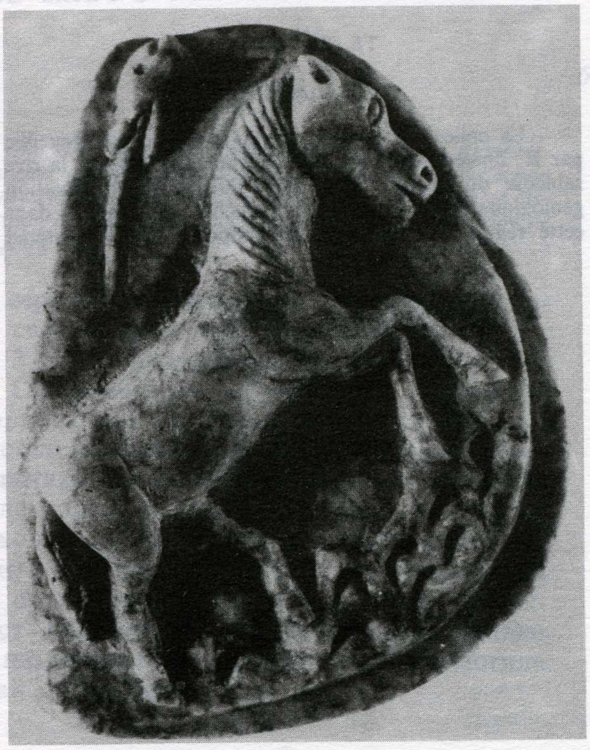

1

2
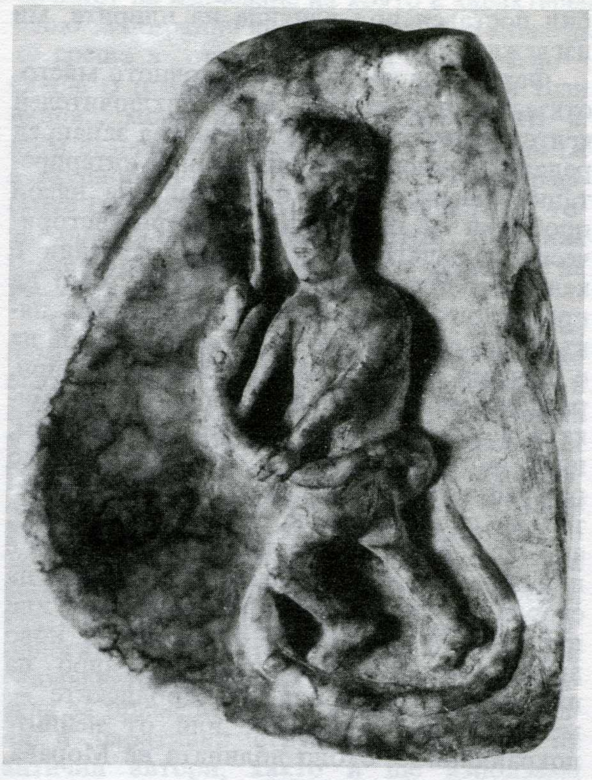

3
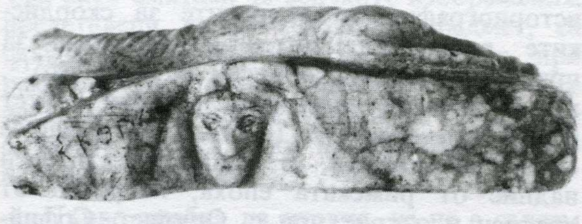

● *Обр. 2. Страна Б — герой в борба със змея. Fig. 2. Côté B: Héros luttant avec le dragon*

● *Обр. 3. Кант на култовия паметник с изображение на глава на епонимно божество на скордиските — Скордос, придружена от надпис с гръцки букви* ΣΚΟΡΔΟΥ. *Fig. 3. Bordure du monument de culte avec la représentation de la tête du dieu éponyme des Scordisques – Scordos accompagnée d'une inscription en lettres gresques* ΣΚΟΡΔΟΥ

излиза и се показва в изобразителното поле зад главата и гривата на коня. Змията е с прекалено дълъг, нераздвоен език.

Върху другата широка страна на каменната плочка е изобразена мъжка гола фигура в цял ръст, която е представена в 2/4 фас от торса нагоре и с усукано около десния си крак тяло, като левият е свит доста в коляното и издаден напред, и в същото време е насочен на 90° спрямо главата (обр. 2). Главата е представена по типично келтски маниер — овална, издължена, с много къса шия. Лицето е почти триъгълно, с геометричен нос — с остри ъгли, очите са раздалечени. Челото е сравнително голямо, а косата е доста къса, предадена с набраздявания, оформящи кичури и е изнесена в горния край на темето. Общо взето, човешката фигура е представена доста сковано, схематично, с нарушени пропорции и въпреки това е заявена една специфична натуралност и реалистичност на динамиката на излъчваното напрежение от борбата. В сцената участва и една голяма змия, която се е увила в един пръстен около човека, а той я е хванал здраво с двете си ръце на известно разстояние зад главата ѝ — с дясната — отдолу и по-напред, а с лявата — отгоре и по-назад. Ръцете на антропоморфната фигура са представени обаче прекалено схематизирано, почти напълно прави и сковани. Змията също е изобразена доста примитивно, макар и по-раздвижена като композиция. Тя е дълга, опашката ѝ е вдигната, известна част от тялото ѝ лежи върху земята, която не е изрично означена, а другата се увива спираловидно около хълбоците на героя. Главата на змията е в профил, несъразмерно дълга, с релефно кръгло око и с отворена уста с груби, дебели челюсти, от които излиза прекомерно дълъг — почти един път и половина по-голям от главата — език, който в края си изтънява, но не е раздвоен и минава покрай едното ухо на героя.

Най-интересно и с най-голяма стойност за изследването е онова, което е разположено върху последната част от каменния предмет. Върху леко дъговидно отрязания кант на плочката е представена анфас мъжка „отрязана“ глава. Тя е типична (поне до откриването на Рогозенското съкровище се смяташе така)[3] за келтското изкуство. Тази глава е без шия, лицето е с широко чело, стесняващо се към брадичката, устата е сравнително малка, с тесни устни. Косата е доста дълга, сресана на път и разделена по средата на темето на две части, които се спускат симетрично надолу покрай главата, като достигат нивото на брадичката. Лицето е голобрадо. Макар и многократно вече да е изтъквано, че нерядко трудно могат да бъдат разграничени образи от „варварските“ изкуства — дали са женски или мъжки, особено когато са представени дългокоси персонажи или само глави, дължащо се на специфичния начин на работа и на целите, които си поставят „варварските“ майстори, мисля, че в случая имам всички основания да твърдя, както ще се види по-нататък, че антропоморфната глава тук е мъжка. По-внимателното вглеждане в подобни изображения разкрива пред нас техния неконвенционален реализъм и тенденция към представяне на индивидуални черти[4].

Сега ще премина към най-интригуващия факт. Когато предметът е бил откупен за НАМ, единствената и, както ще се види по-нататък, най-съществена част от него не е била забелязана и не е влязла в описанието му в инвентарната книга, а и той изобщо не е бил публикуван досега. Вляво от горепосаната глава, върху по-късия кант на плочката, е изписан графично с тънко острие със старогръцки букви кратък надпис, състоящ се само от една дума: ΣΚΟΡΔΟΥ (обр. 3). Височината на буквите е 0,3 см. Информацията обаче, която носи този надпис, бих казал, е уникална и безценна. Той разрешава един въпрос, който не е бил ясен дори за древните гръцки и римски автори. Надписът носи изписано точно името (в род. п.) на епонимното върхово божество, митичния прародител на келтското племе скордиски. В превод на български надписът би трябвало да означава следното: (Главата, образът) на Скордос. Още Флус[5] е отбелязал, че произходът на племенното име на скордиските не е много ясен. Той изброява три основни мнения на антични автори по въпроса[6]. Според Клавдий Птолемей (V, 6, 8), името на племето произлизало от името на планината Скард[7] (Σκάρδον ὄρος с вариант у Тит Ливий, XLIV, 31 — Scordus mons). Най-несъстоятелно е обяснението, дадено от късния лексикограф Хезихий, че името на скордиските произхождало от гръцката дума τκόροδον — „чесън“ (Hesych. s. v.)[8].

Сега разбираме, че най-близо до истината всъщност е бил Апиан (Illyr. 2), според когото племенното име на скордиските произхожда от прародителя на племето, героя — епоним Скордискос, син на Пеон. Тук генеалогичната връзка, направена от Апиан, между пеоните и скордиските, е твърде интересна. Изглежда, тя се е появила след дългогодишните наблюдения над почти постоянните взаимодействия между скордиските и пеонските племена[9], както и поради близостта на обитаваните от двете племенни групи региони. Апиан обаче е представил малко погрешно името на епонима на племето. То всъщност е без суфикса — ισκος, както се вижда от надписа тук. Впрочем този суфикс, който служи в старогръцки предимно за умаляване, в конкретния случай с името на племето, а и в други подобни примери, вероятно ще обозначава характеристика или принадлежност. Трябва да се отбележи, че всъщност името на скордиските се среща в два варианта[10] — Σκορδίσκοι и Σκορδίσται, където очевидно основата е една и съща, и нейният произход вече е ясен. Впрочем и двата суфикса се срещат и в тракийски топоними и антропоними и, изглежда, че те са общи индоевропейски[11]. В тази връзка разсъжденията на А. Майер[12], че истинският суфикс в името на скордиските бил -isko-, а суфиксът -ista- им бил поставен под влияние на илирите, ми изглеждат безпочвени.

Фактът, че не е посочено точното място, откъдето произхожда този изключителен келтски паметник, ще предизвиква занапред редица трудности и дискусии при интерпретации, насочени към изясняване на някои проблеми от географски, културно-исторически и религиозен характер, свързани с келтското племе скордиски. Мога само да предположа, че предметът произхожда някъде от Софийско, но не е изключено той да е донесен тук от Нишко или от район, разположен още по̀ на запад. Но полемиката в научната литература, сигурен съм, няма да закъснее, що се отнася именно до географското разпространение и „влиянието“ на скордиските в тракийските земи[13], ако, разбира се, не се приеме, че предметът е попаднал в тях при някои от походите на скордиските към Елада или към Тракия, или пък, ако предметът не е донесен в ново време някъде от някогашното ядро на племенната територия на скордиските — между Дунав и Сава[14], или от нейните покрайнини — около долината на Морава, както вече предположих.

Впрочем в изследванията в българската историография по въпросите за скордиските е изказана интересна хипотеза за присъствието на скордиски в Софийско[15], въз основа на наличието на един епитет (етникон?) — Σκοδρηνῷ (в дат. п.), отнасящ се обаче за Аполон, в един посветителен надпис от римската епоха, направен от тракиец и открит при с. Опицвет, Софийско[16]. Но тази хипотеза и досега си остава все още трудно защитима.

При датирането на разглеждания тук култов паметник се срещат известни трудности и от иконографско, и от епиграфско естество. Така например иконографските особености на образите върху двете широки страни на каменната плочка издават сякаш времето на II—I в. пр. н. е. или дори по-късно време. Но „отрязаната“ глава е доста близка стилово до някои тракийски образци от IV и III в. пр. н. е. — например женските глави от скифоса от Стрелча и върху една фиала от Луковит[17], до известна степен женските глави върху фиала № 99 и фиала № 100 от Рогозенското съкровище[18], както и до начина на представяне на човешката глава от един начелник за кон от с. Долна Козница, Кюстендилско[19] (края на IV — началото на III в. пр. н. е.). Подобна е ситуацията и с ортографията на буквите от надписа. Така например Σ (сигма) с разтегнати, по-отворени хасти е характерна за поранни надписи — до IV в. пр. н. е. вкл., но понякога се среща и в надписи от III в. пр. н. е.[20] Такова е положението и при Р (ро), начинът на изписване на която е характерен също за по-ранни времена, макар че може да се среща в отделни случаи и по-късно[21]. Обаче О (омикрон), изписано както в този надпис, може да се разположи от III в. пр. н. е. нататък[22]. Мисля, че въз основа на съвкупността от иконографските и епиграфските (палеографските) характеристики, този оригинален келтски култов паметник може да се постави най-общо в границите на IV— III в. пр. н. е.

Обикновено, когато открием подобен паметник, стремежът ни е, особено ако съдържа изображения, да проникнем в загадката на посланието, което той внушава и ни отправя. Тук ще се опитам да предложа реконструкция на скритото символично съдържание на образите и фигуралните сцени върху великолепния каменен предмет, като за целта ще използвам познанията за митологията на келтите, натрупани досега, както и достиженията на културната антропология и семиотиката. Ето защо при решаването на поставената задача ще приведа за примери други сходни изобразителни и наративни структури, сведения на антични автори, както и ще използвам данни, съхранени от фолклорната традиция. Тъй като смятам, че всичките изображения, представени върху каменния предмет, са свързани в единен разгърнат сюжет, при реконструкцията на образния текст ще следвам последователността на сцените и образите според реда на описание, който направих по-горе.

Първо трябва да уточня, че не е съвсем ясно дали в действието участват две змии или змията в двете отделни сцени — с конската и с човешката фигура, а една и съща. Аз лично смятам, че става въпрос само за една змия, която всъщност е хиперболизирана и е доведена до същността на змей. Вече споменах, че орнаментите под краката на коня могат да бъдат схващани като обозначение на водно пространство. Можем да предположим, че змеят, опасващ единия кант на каменния паметник, е световният змей, опасващ земята, символ на периферния хаос, разположен на границата между тукашното и отвъдното. Съвсем естествено е той да е свързан с водата — един открояващ се класификатор на хтоничността. Впрочем всички елементи на тази фигура издават характерната хиперболизация за типично хтоничните тератоморфични същества — тялото е прекалено дълго, устата е разтворена, представени са и двете очи, въпреки че змеят е в профил, езикът е прекомерно дълъг.

Известни затруднения можем да срещнем обаче при дешифровката на символиката на коня, представен в конкретната сцена. Изкушаващо е да приемем, че тук символично и само в зооморфен код е отразена борбата между хтоничния противник — в облика на змея и соларното (уранично) божество — представено в образа на кон, мит, известен в митологиите на редица народи[23]. Още повече, че някои изследователи на древността и особено що се отнася до келтите, смятат, че конят е соларен символ, т. е. че той е зооморфният дублет на слънчевото божество. Подобна позиция по принцип би могла да бъде погрешна, тъй като многократно вече е изтъквано от най-видните представители на културната антропология и семиотиката, че един символ не съществува или поне рядко съществува сам за себе си и че в различен контекст той ще има и различни, често пъти и многобройни значения[24]. Впрочем трябва да отбележа, че в случая конската фигура е представена така, че много добре се вижда, че тя не е с означени мъжки гениталии. А за да бъде подобна фигура символ на слънцето, тя трябва да бъде с мъжка знаковост, което добре се подчертава по някои известни досега изображения от келтското изкуство[25]. Редица подобни примери се откриват и в произведения на тракийското изкуство, като например в апликациите от Летница[26]. Всъщност този немаловажен факт, както се вижда, бе довел до някои спорове за характера на конските фигури върху амфората от Чертомлик в Скития, като недоразуменията в крайна сметка бяха преодолявани заради позицията на изобразените там животни[27]. Но в случая тук, както вече изтъкнах, конската фигура е представена така добре композиционно, че съмнения за пола на животното не бива да се пораждат изобщо — смятам, че то е женско. В такъв случай, изхождайки и от общата постановка на изобразителната схема, трябва да приемем, че тук е отразен вариант на митологемата за водния змей-похитител, който е заключил водите и е предизвикал суша, неплодородие, бедствие за определена социална или племенна общност и за да бъде възстановено статуквото, чудовището изисква жертви. Подобна митологема се открива в митовете на редица народи от Северна Америка до Австралия[28]. Развитието ѝ от връзката със змея, който задържа водите и изисква просто жертви — животински и човешки, до внасянето на еротичен момент в похищенията на змея — вече главно на девойки, е добре представено, анализирано и подкрепено с данни от митологичните традиции на много народи и с примери от фолклора, още от В. Я. Проп[29]. Впрочем тя е характерна въобще за типа „похищение на смъртен (смъртна) от бог (или богиня)“[30].

След като вече казах, че конската фигура в разглеждания тук паметник трябва да бъде смятана за женски индивид, считам, че в случая тя е инкарнация на трансфункционалната богиня от типа Велика майка на боговете, за чиято хипоморфност в митовете на индоевропейските народи примерите са многобройни[31]. Достатъчно е да споменем конеглавата Деметра при Фигалия, където добре се вижда и връзката ѝ с водата и въобще с плодородието[32]. Впрочем самата фигура тук е изобразена, изправена на задните си крака, като по този начин освен че вероятно представя динамиката на потенциалната опасност от близостта със змея, изглежда, тя дублира и световното дърво, подобно на индийската Ашватха (чиято етимология се извежда именно от кобила), около което се увива и световният змей. Както виждаме, поради многопластовостта и недостатъчната диференцираност на митологичното мислене, древните хора са могли да включват в един образ редица акумулирани и наслоени една върху друга представи. Ето защо с основание можем да смятаме, че в случая кобилата (= богинята = Епона) е изофункционална на девойката или царската дъщеря от митовете и фолклора, която е заплашена от брачен съюз с чудовището. Великолепен изобразителен паралел, струва ми се, можем да открием върху една тракийска апликация от Летница[33] (обр. 4).

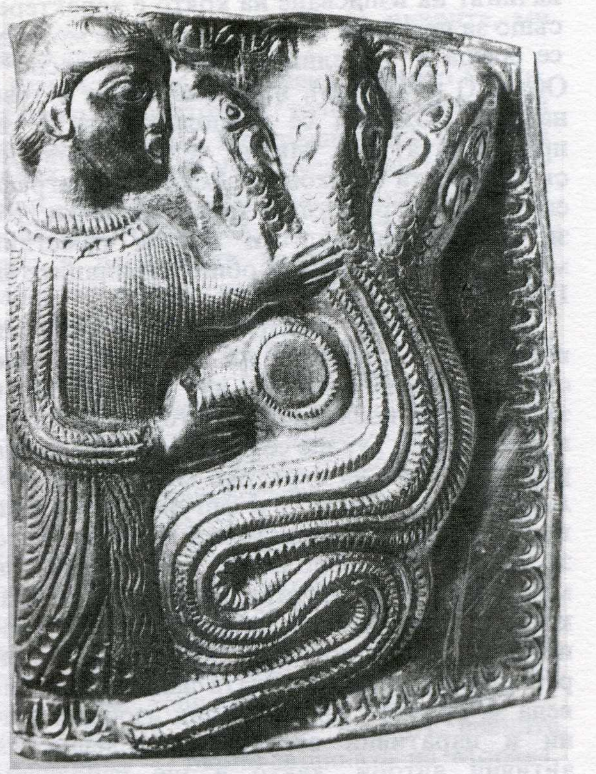
4

● *Обр. 4. Апликация от Летница. Fig. 4. Applique de Letnice*

В такива драматични моменти на конфликт на социално и митологично равнище, трябва да се появи някой, който да разреши противоречията. В тези случаи се появява културният герой[34], който в архаичните общества, подобни на скитското, тракийското и келтското, е самият племенен вожд. При келтите вождът се смятал за баща на племето, който трябвало да се грижи за добруването и безопасността на своя народ. Келтският вожд обаче не можел да бъде удовлетворен само от унаследените си способности и от висшия си социален и сакрален ранг. Той трябвало ежедневно да доказва с делата си, че е достоен за атрибутите, за инсигниите на висшия си статус. Ето защо той трябвало да доказва качествата си и да бъде пример за войнска доблест и смелост[35]. По тези причини смятам, че и човешката фигура, изобразена от другата страна на каменната плочка, трябва да е персонификация на вожд на племето скордиски. Както и в тракийския епос[36], в келтския главен герой е именно вождът, кралят[37]. И героят е в борба. Най-неочакваното тук в иконографски план е, че мъжката фигура е изобразена гола. Дали обаче това ще бъде възприето като пряка заемка от елинското изкуство и най-вече от елинската иконография на Херакъл или ще бъде третирано като собствено постижение на келтските изобразителни средства, е без значение, защото семантичната натовареност и в двата случая ще бъде една и съща. По този начин вероятно е отразен минималният социален статус на героя[38] по време на такъв преходен процес, какъвто е борбата като ритуален еквивалент на инициацията[39]. В това отношение са напълно идентични случаите в обредите при ежегодното подновяване на властта на владетелите у хетите[40] и у келтите[41], където царят съответно е лишаван от дрехите си или смятан за престъпник, което е семантично идентично — и в двата случая владетелят е лишен от висшия си статус, той е станал асоциален[42]. Всъщност тук не може да не се направи връзка и със сходството на начина, по който се извършва борбата с хтоничния антагонист в разглеждания паметник и действията на елинския Херакъл — в частност удушването на двете змии, изпратени от Хера, с голи ръце, а не както е в някои тракийски интерпретации на Херакловите подвизи — като при фалерите от Стара Загора — с оръжие в ръка[43].

Трябва да изтъкнем, че в случая особена информационна стойност има и късата коса на героя. По този начин според мен символично е кодирано преминаването на войнската инициация, подобно на отрязването на кичур коса от гръцките ефеби при прехода им към групата на мъжете-войни[44]. Аналогична е ситуацията и при германското племе хати (Tacit. Germ. 31). Юношите в това племе се смятали за пълноправни членове на своята общност само след като извършат убийство. Над тялото на убития неприятел те ритуално подстригвали косите си и обръсвали брадите си, като чрез промяната във външния си вид обозначавали промяната в статуса си на инициирани[45].

Необходимо е да се отбележи, че езикът на змията, минаващ покрай ушите на героя, както и увиването ѝ около тялото му, изглежда, не са случайни елементи на изобразителния модел, а могат да се смятат също за значещи детайли. За значенията на увиването на змията е писано многократно[46]. Тук обаче искам да се спра на митологемата за змията, вдъхваща на героя профетически дарби и способност за разбиране езика на всички животни, която е добре позната от балканския, и в частност — от българския фолклор[47]. Най-подходящият за сравнение тук е случаят с Мелампод от елинската митология, на когото, след като спасил малките им, змии вдъхнали в ушите му тайната за разбиране езика на животните (Apollod. I, 9, 11). Мотивът е свързан със шаманска инициация. Трябва да добавя, че късата коса има своята огромна роля и в мистериите, т. е. в сакралните инициации. Отрязването на косите на неофита символизира умирането му в един статус и раждането му в друг[48]. Впрочем забелязано е, че и при скандинавския Один войнската и сакралната (шаманската) инициация се преплитат и се извършват едновременно[49]. Смятам, че в подобни случаи се проявяват отделно или в съвкупност различни, често пъти инверсни варианти на единния инвариантен архетип на мита[50], които се реализират в процеса на бриколажа[51] в крайна сметка идентично. Достатъчно е да посоча още един, многократно експлоатиран, мит — този за Аполон и Питон[52], за да се види, че структурата и съдържанието, сравнени с разглеждания тук случай, са почти напълно сходни — убивайки Питон, Аполон ще получи и тайното сакрално знание. Всъщност изключително близо до същността на сцената от разглеждания паметник е и индийският мит за борбата между Индра и Вритра[53]. Мисля, че след като победи своя противник и осигури пускането на водите, героят ще встъпи в брак. Така, както се случва в аналогичните елински митове — за Персей и Андромеда и за Херакъл и Хезиона[54]. Впрочем алюзията за брак се съдържа в самата еротическа, фалическа същност на змията (змея)[55]. Мисля, че това, което ще се случи по-нататък, което не е представено явно, но което е имплицирано в тъканта на изобразителния текст, е онова, което Ян де Фриз описва за ритуала на ежегодното обновяване на властта при владетелите на ирландските келти[56]. Т. е. владетелят ще извърши ритуална хиерогамия с бяла кобила, която в случая е инкарнация на богиня, като по този начин племенният вожд ще реактуализира своята върховна власт. Изхождайки и от паралела с индийската ашвамедха, Ян Пухвел смята, че основният индоевропейски мит е включвал „сношението на представител на царската прослойка с хипоморфна трансфункционална богиня...“[57]

Сега вече може да се премине и към обяснението на загадъчната глава, изобразена върху канта с надписа. Прави впечатление, че за разлика от късата коса на героя, участващ в борбата, тук в „отрязаната“ глава косата е дълга. Наистина този начин на изобразяване — фронтално представена глава с дълги коси, срещаме и в редица произведения на тракийската торевтика, за които стана вече въпрос, където обаче главите са на богиня. Но какво може да е значението на „отрязаната“ глава върху оригиналния келтски паметник, разглеждан тук? Изглежда, повечето изследователи са склонни, когато видят изображения на отрязани глави, да мислят, че винаги става въпрос за кървави човешки жертвоприношения. Това, разбира се, е възможно, още повече че се подкрепя изрично и от сведенията на редица антични автори за ритуалните практики на келтските племена[58]. Наистина за подобни човешки жертвоприношения, извършвани именно от скордиските, говори Амиан Марцелин (Amm. Marc. Hist. XXVII, 4, 1), като казва, че обикновено били умъртвявани ритуално военнопленници. Смятам обаче, че в конкретния, разглеждан тук случай, това сведение би ни отвело само в погрешна посока. Защото предвид съвкупните данни, предлагани от паметника, както и заради надписа, може категорично да се каже, че главата с дългата коса е мъжка и това е главата на върховното епонимно божество-прародител на племето скордиски — Скордос, както недвусмислено сочи краткия, но скъпоценен надпис. Известно е, че главата се смята за най-съществения елемент на човешкото тяло[59] и в изобразителен еквивалент тя може да замести цялото тяло. По антропоморфния код главата е тъждествена на върха на световното дърво[60] и може да бъде семантично идентична на слънцето. Впрочем ако погледнем и в пространствен план на разположението на образите върху разглеждания тук келтски паметник, ще разберем, че и в начина на изграждане на изобразителната композиция художникът творец е противопоставил позицията на хтоничния антагонист — змея — по единия кант — символизиращ долния свят, и тази на „отрязаната“ глава, която очевидно трябва да маркира ураничното божество на племенния микрокосмос, както се доказва и от надписа — божеството — прародител на скордиските — Скордос.

Необходимо е да разгледаме и значението на косите в митологията и в ритуалната практика. Често е отбелязвано, че този знаков елемент заема важно място в антропоморфния модел на космоса сред индоевропейците[61]. Известно е, че се е смятало от древните, че в косите е съсредоточена основната жизнена, духовна, а и сакрална мощ на човека, героя или божеството. Красноречиви в това отношение са следните няколко примера, посочени още от Дж. Фрейзър. На франкските крале не било разрешено да подстригват косите си, защото остригването на дългата им коса било равносилно на лишаването им от право на престола. Всъщност това можело да означава и настъпването на тяхната физическа гибел, както добре се вижда от разказа за Клотер, Шилдеберт и двамата невръстни сина на Клодомир[62]. В същата връзка стои и древният елински мит за царя на Мегара — Нис, чийто живот зависел от един виолетов или златен косъм, разположен по средата на главата му. Дъщеря му Сцила се влюбила в предвождащия критяните при обсадата на Мегара — Минос и след като отскубнала фаталния косъм от главата на баща си, той умрял[63]. Аналогичен е и примерът от гръцкия фолклор — силата на някакъв човек била в три златни косъма на главата му. Когато собствената му майка ги отскубва, той става слаб и страхлив и бива убит от враговете си[64]. Впрочем най-често в рисуваната гръцка керамика тракийският Орфей се изобразява с много дълги коси, отличен пример за което е изображението на Орфей върху гръцки керамичен съд, датиращ от втората четвърт на V в. пр. н. е. и съхраняван сега в сбирката на университета в Цюрих[65]. Т. е. очевидно е, че дългите коси са специфичен статусен знак за висша социална и сакрална позиция[66].

Да видим обаче как функционира отрязаната глава в мита, ритуала и във фолклора. За целта, естествено, първо ще се обърнем към самата келтска традиция. Най-известният тук пример е с главата на митичния Бран — и в ирландската, и във валийската митология[67]. Централно място в епоса за Бран заемат вълшебните свойства на неговата глава. След смъртта му, главата му била заровена в Лондон, като по този начин служела като магичен талисман — предпазвала острова от чужди нашествия и от бедствия. Сходни представи се откриват и в митовете, свързани с главите на Ломн, Фергал и Фин в ирландската традиция[68]. Абсолютно идентичен е случаят с главата на Мимир в скандинавската „Едда“, където Один съживява отрязаната глава с чародейства и ѝ придава способност да говори[69]. Сега вече не може да не се направи пряка връзка и с най-известния мотив от митовете за Орфей — отрязаната от тялото му глава, която продължава да изрича прорицания[70]. Пророкуващата глава на Орфей е типологично сродна с пророкуващите черепи, използвани от съвременни сибирски шамани[71]. Впрочем черепите и отрязаните глави се срещат у келтите изключително в светилища или в свещени дъбрави, което е едно и също на функционално и семантично ниво. Защото по този начин в пространството на светилището или сакралното място е акумулирана огромна сакрална енергия, идваща от менталното излъчване на натрупалите всякакви знания и предимно тайни, глави, с които е „украсено“ свещеното място. Тази сила ще бъде необходима на жреците на племето, осъществяващи медиацията между социалното и природното, между човешкото и свръхестественото, между племенния микрокосмос и божествата. Тук може да се включи и мотивът помощ от отвъдните мъртъвци и най-вече от предците, което добре е отразено в митовете и фолклора на редица народи[72].

След всичко казано дотук е редно да се запитаме — какво всъщност представлява малката каменна плочка, за какво е служела. Мисля, че няма да бъде много уместно, ако се сметне, че този предмет е обикновен вотивен дар, поставен в някое светилище. Малките размери, покриването му с изображения от всички страни, както и самият характер на образите, ме карат да смятам, че отговорът може да бъде само един. Това е талисман, и то носен от някой, ако не и от няколко сменили се последователно, владетели на келтското племе скордиски (или жрец, стоящ най-близко до владетеля). Впрочем при държането му в ръка се вижда, че той съвсем точно съвпада със свитата длан и краищата му прилепват точно към свитите пръсти. Той вероятно е бил носен в торбичка — самостоятелно или наред с други подобни предмети, получени при сакралната инициация, вероятно в ритуали, осъществявани ежегодно — при реактуализиране на политическата и сакралната власт на племенния вожд. За подобна торбичка или кутия с такива предмети говори още Дж. Фрейзър[73]. Изглежда, в тази връзка трябва да бъдат разглеждани и орфическите глинени предмети, откривани в тракийски погребения, определяни като „детски играчки“[74].

Формите на амулетите са неизброими[75]. Само Питри е изброил 270 вида[76]. Днес обаче не можем да кажем със сигурност, какво точно се е имало предвид в самата форма на предмета. Дали тук не можем да видим отзвук и от митологемата за халата, която предизвиква затъмнение на луната и слънцето — представа, съхранена във фолклора на Западна България и в сръбския фолклор — за огромното влечуго с глава в облаците до земята, което гризе небесните светила[77]. Предметът по външните си очертания прилича много и на човешко ухо, като в случая можем да си спомним за един от най-честите епитети, които се поставят на божествата — ἐπήκοος, т. е. „вслушващ се“. Или може би формата представя въображаем остров, на който се развиват действията. Впрочем това предложение добре се вписва в контекста на казаното досега. Да не забравяме, че инициациите обикновено се осъществяват в отдалечени и уединени места[78]. Освен това да се спомним, че според мита главата на тракийския Орфей след отрязването ѝ също отива на остров (в мита — Лесбос) и продължава прорицанията си. А островът е един от най-често срещаните символи на отвъдния свят в келтската митология, както впрочем и в редица други митологии, вкл. и в гръцката, а по всичко изглежда — и в тракийската. Смятам, че главата на митичния прародител — Скордос, за която става въпрос тук, е била необходима на някой вожд на племето скордиски, за да се съветва с нея, идентично на случая в скандинавската традиция с Один и главата на Мимир[79]. Мисля, че аналогичен е случаят и със златната пластинка с изображение на главата на пеонския владетел Дропион, където също е поставен, макар и по-дълъг надпис[80] (обр. 5). Подобна е и ролята на римските пенати[81]. А в този контекст до известна степен могат да бъдат разглеждани и златните погребални маски от Синдос, Требенище и Петилеп[82]. Идеята в разглеждания паметник е и типологично сходна със слизането на Одисей в подземния свят, за да се срещне с прорицателя Тирезий (Hom. Odyss. XI, 90—139). Т. е. пътешествието на героя до далечни земи или далечен

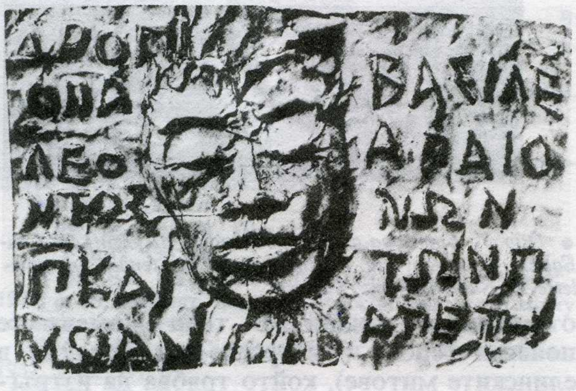

5

● *Обр. 5. Златна пластинка с надпис и с изображение на главата на пеонския владетел Дропион — края на III в. пр. н. е. (Музей на Македония — Скопие). Fig. 5. Plaque en or avec inscription et représentation de la tête du souverain péonnais Dropion, fin du IIIe s. av. n. è. (Musée de Macédoine, Scopje)*

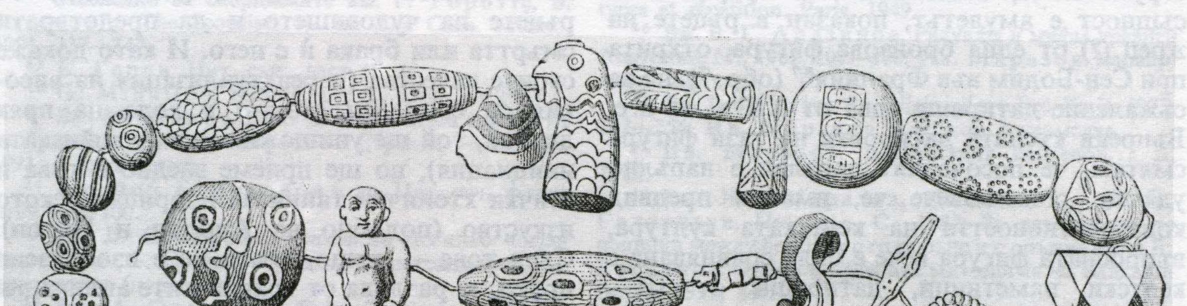

6

● *Обр. 6. Колие с амулети от Крим. Fig. 6. Collier d'amulettes de Crimée* остров сред морето (много често срещан мотив в келтската митология) е изофункционално на слизането в подземното царство, влизането в пещера или изкачването до върха на планината — действия, извършвани все в контекста на инициация. Впрочем често представите и идеите на древните за „праяйцето“, за слънцето, луната и острова, изглежда, се сливат в митологичното съзнание[83]. Какъвто и да е смисълът, вложен във самата форма на каменния предмет, той няма да промени общата картина, реконструирана досега. Явно е, че предметът с идолизираната глава съдържа и „великото име“. Той е вълшебен инструмент с медиативни функции, с помощта на който племенният вожд на скордиските е осъществявал контакт с духа на племенния прародител[84] — Скордос, при определени ритуали, извършвани вероятно пред събранието на племето в критични моменти или в празнични дни. Сакралната стойност на един подобен талисман-амулет е по-голяма, ако той е „намерен случайно“ като изпратен от самото божество по време на индивидуалната инициация, осъществявана чрез уединение, отделяне на социума, чрез пътешествие[85]. Съществуват и сведения за специалното освещаване на подобни амулети (Orph. Lith. 366 sqq.). От едно колие с амулети от Крим[86] се вижда, че съществено място сред общия набор от подобни предмети заема амулет именно с идолизирана глава (обр. 6). Поради уникалността на разгледания келтски култов паметник тук ми бе доста трудно да намеря негов цялостен и най-точен паралел. Все пак струва ми се, че най-близко по форма и по същност е амулетът, показан в ръцете на жрец (?) от една бронзова фигура, открита при Сен-Бодим във Франция[87] (обр. 7), но за съжаление датираща едва от XII в. от н. е. Въпреки късната датировка на тази фигура смятам, че посоченият паралел е напълно удачен, още повече че, имайки предвид консервативността на келтската култура, въпросната фигура вече е била сравнявана с келтски паметници, датиращи от III—II в. пр. н. е.[88]

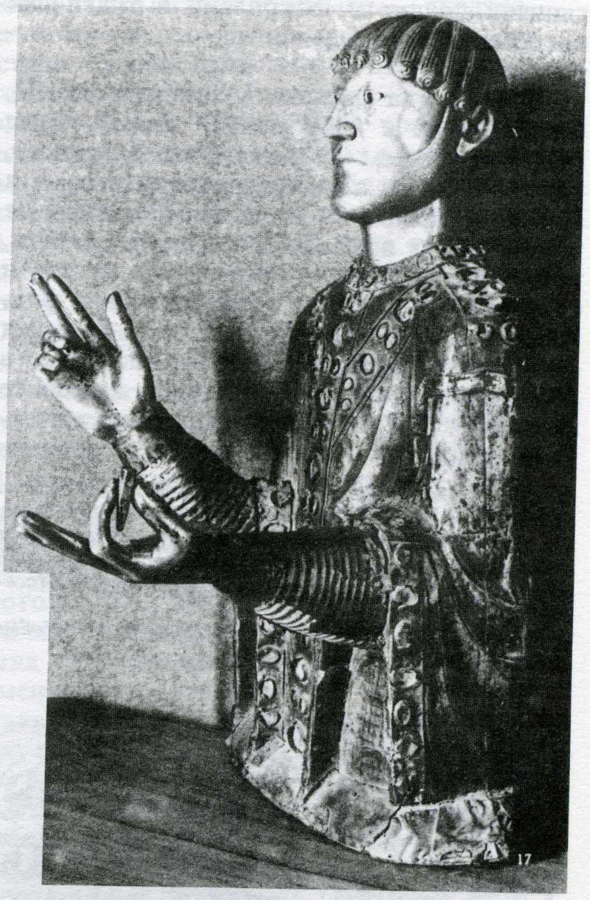

7

● *Обр. 7. Бронзова фигура, държаща амулет, от Сен-Бодим, Франция. Fig. 7. Figure en bronze tenant une amulette, de Saint-Bodyme, France*

В цялостен план се получи следната разгърната наративна образна композиция, всички детайли на която не са показани от „варварския“ творец директно — връзките между отделните части на изобразителния разказ се губят, но те могат и сравнително лесно да се възстановят, благодарение на избраната методология: Върху едната страна на каменната плочка кобилата (= Епона = трансфункционалната индоевропейска Велика богиня = девойката в други митове и във фолклора) е нападната от хтоничния змей, заключил водите и плодородието и идващ от водните стихии. В този момент се появява героят (= Персей или Херакъл в елинските митове), който трябва да изтръгне кобилата (= богинята, девойката) от ръцете на чудовището и да предотврати смъртта или брака ѝ с него. И като докаже своите качества (= реактуализация на високия си социален статус) в хода на пряк двубой, той ще унищожи змея (= войнската инициация), но ще приеме заедно с това и всички хтонични тайни на прорицателското изкуство (подобно на Аполон и Питон). След това — нещо, което не е изобразено пряко, за разлика от тракийските апликации от Летница, където очевидно е развит същият мит в пластични образи[89], героят ще встъпи в свещения брак с кобилата (= богинята), подобно на засвидетелстваната ритуална практика на ирландските келтски крале. Всички тези неща героят вожд на племето скордиски, ще извърши пред погледа на своето божество-прародител, превръщайки се по този начин в пряк наследник на архетипното поведение на божеството, за да се слее доктринално с него. Тук не може да не споменем и тракийския сакрален надпис-формула върху кана № 112 от Рогозен: ΚΟΤΥΣ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΠΑΙΣ, където добре се вижда подобна структура на значенията[90]. В тази насока на мисли може да се отправи и провокативния, в същото време — реторичен, въпрос — не е ли идентична идеологемата за върховния соларен бог-планина на скордиските, като се вземе предвид името Σκάρδον ὄρος (Scordus mons у Тит Ливий и епонимното Σκόρδος, но в род. п.) върху разгледания тук паметник, с тази на траките за Орфей и с Пирва у хетите[91].

Произведенията на келтското изкуство по принцип не се поддават лесно на интерпретация. При конкретния, разгледан тук паметник, трудностите се увеличават поради неизвестното място на неговото откриване. Въпреки това смятам, че благодарение на приложената методология проблемите, свързани със същността и функциите на оригиналния каменен предмет, бяха осветлени достатъчно добре, за да не бъде той за нас пълна загадка.

---

[1] Г. Кацаров. Келтите в стара Тракия и Македония. — Сп. БАН, 18, 1919, 41—80; Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. — ГСУ, ФЗФ, I, 54, 3, 1961; Фак. за западни филологии, II, 61, 1, 1967; М. Домарадски. Келтите на Балканския полуостров — IV—I в. пр. н. е. С., 1984; Вж. последно М. Тачева. История на българските земи в древността. Част II. С., 1987, 27—48, с посочените там дискусии и литература. Вж. и J. Todorović. Kelti u jugoistočnoj Evropi. Beograd, 1968.

[2] Видът на материала, от който е направен предметът, бе определен от ст. ас. Златил Вергилов от катедра „Минералогия и кристалография“ при ГГФ на СУ „Св. Климент Охридски“, на когото най-искрено благодаря.

[3] Вж. Ал. Фол. Въведение в проблематиката. — В: Ал. Фол, Б. Николов, С. Машов, Пл. Иванов. Тракийското съкровище от Рогозен. С., 1988, 9—48.

[4] Й. Гонсовски. Митология на келтите. С., 1982.

[5] Fluss. Scordisci. RE, Bd. II A (1923), 831—835.

[6] Ibidem.

[7] Това мнение на Кл. Птолемей се приема за меродавно и от Г. Кацаров. Цит. съч., с. 73.

[8] Fluss. Op. cit.

[9] Вж. Б. Геров. Цит. съч.

[10] Fluss. Op. cit.

[11] Вж. Вл. Георгиев. Траките и техният език. С., 1977, с. 76; Същият. Бележки относно надписите върху съдовете от Рогозен. — Археология, 1987, №3, 36.

[12] A. Mayer. Die Sprache der alten Illyrier. Wien, 1957, I, S. 311 ff.

[13] Вж. М. Тачева. Цит. съч. и лит.

[14] Последно за скордиските вж. P. Poroviç, B. Jovanoviç. The Scordisci. — In: The Celts. Milano, 1991, 337—347.

[15] Б. Геров. Цит. съч., част II, 55.

[16] G. Mihailov. IGBulg. IV, S., 1966, No 2025.

[17] Вж. М. Манов. Опит за семантичен анализ на изображенията върху скифоса от Стрелча. — Викове, 1991, 5 (под печат).

[18] Ал. Фол, Б. Николов и др. Цит. съч., фиала №99 и №100.

[19] Вж. Л. Стайкова. Тракийско могилно погребение при с. Долна Козница, Кюстендилско. — Археология (под печат).

[20] Вж. M. Guarducci. Epigrafia Greca, I. Roma, 1967, 369—371.

[21] За недостатъчната сигурност при датиране на надписи само по палеографски особености вж. A. G. Woodhead. The Study of Greek Inscriptions. Cambridge, 1959, 63 ff.

[22] M. Guarducci. Op. cit.

[23] Вж. В. Н. Топоров, В. В. Иванов. Исследования в области славянских древностей. М., 1974.

[24] Вж. Ив. Маразов. Варварският партенон или химнът на пролетта. — Култура, I, 1991, 1, 53—63; Култура, II, 1991, 2, 76—83 с посочената там литература.

[25] Вж. напр. L'Art Gaulois. Paris, 1956, 138—139, fig. 56, 58.

[26] Ив. Венедиков. Съкровището от Летница. С., 1974.

[27] Вж. Д. С. Раевски. Митология на скитите. С., 1988, 243.

[28] Вж. Дж. Фрейзър. Златната клонка. С., 1984; В. Я. Пропп. Исторические корни волшебной сказки. Л., 1986.

[29] В. Я. Пропп. Цит. съч., 245—253.

[30] Л. Я. Штернберг. Первобытная религия в свете этнографии. М.—Л., 1936; В. Я. Пропп. Цит. съч.; вж. и Б. Богданов. История на старогръцката култура. С., 1989.

[31] J. Puhvel. Aspects of Equine Functionality. — In: Myth and Law among the Indo-Europeans. University of California Press, 1970, 159—172.

[32] Дж. Фрейзър. Цит. съч., 584 сл.; Ив. Маразов. Следи от Ашвамедха и Пурушамедха в култовите ритуали и царската идеология на траките. — Изкуство, 1980, №8, 7—17.

[33] Ив. Венедиков. Цит. съч.; Ив. Маразов. Послеслов. — В: М. Попко. Митология на хетска Анатолия. С., 1983.

[34] Вж. J. Campbell. The Hero with a Thousand Faces. Princeton University Press. Bollingen Series XVII, 1968; M. Eliade. The Quest History and Meaning in Religion. Chicago, 1969.

[35] Й. Гонсовски. Цит. съч., с. 35 сл.

[36] Вж. Ал. Фол. Въведение...; Ив. Маразов. Тракo-скитската културна общност. — В: Д. С. Раевски. Цит. съч. С., 1988, 5—46.

[37] Вж. Й. Гонсовски. Цит. съч., с. 35 сл. с посочената там литература.

[38] Срв. Ив. Маразов. Варварският партеон ...II, 78.

[39] M. Eliade. Le mythe de l'éternel retour. Archétypes et répétition. Paris, 1949.

[40] Вж. В. Г. Ардзинба. Ритуалы и мифы древней Анатолии. М., 1982, 107—108; Ив. Маразов. Варварският партенон ...II, 78.

[41] Вж. J. de Vries. La religion des celtes. Paris, 1977, 252—254; Ив. Маразов. Следи от Ашвамедха...

[42] Ив. Маразов. Варварският партенон... II, 78 сл.

[43] Вж. Ив. Маразов. Послеслов. — В: Й. Гонсовски. Цит. съч. С., 1982; За различията по принцип между борбата с голи ръце и с оръжие вж. и Б. Богданов. Орфей и древната митология на Балканите. С., 1991, 84.

[44] M. Detienne. L'écriture d'Orphée. Paris, 1989, 71—85; Ив. Маразов. Варварският партенон... I, 63.

[45] К. Барарев. Митът за войните на Один. — Български фолклор. 1990, 4, 3—10.

[46] W. Burkert. Structure and History in the Greek Mythology and Ritual. Los Angeles, 1979; Ив. Маразов. Варварският партенон...; М. Манов. Цит. съч.

[47] Ив. Георгиева. Българска народна митология. С., 1983, 103.

[48] A. van Gennep. The Rites of Passage. Chicago, 1960, 65—115; M. Eliade. Myths, Dreams and Mysteries. London-Glasgow, 1976, 193—201.

[49] В. Н. Топоров. Один. — Мифы народов мира. Т. II. М., 1988, с. 241 сл.

[50] Вж. M. Eliade. Le mythe de l'éternel retour...

[51] Терминът бриколаж е въведен от Кл. Леви-Строс за обозначаване на разрешаването на конфликтите и

противоречията в мита по околен път. Вж. Cl. Levi-Strauss. La pensée sauvage. Paris, 1962.

[52] J. Fontenrose. Python: A Study of Delphic Myth and Its Origins. University of California Press, Los Angeles, 1959.

[53] В. Н. Топоров. Индра. — Мифы народов мира. Т. I. М., 1987, 533—535 с пос. лит.

[54] Срв. В. Я. Пропп. Цит. съч.

[55] G. Jobes. Dictionary of Mythology, Folklore and Symbols. N. Y. 1961, v. I, 429.

[56] J. de Vries. Op. cit.

[57] J. Puhvel. Op. cit.

[58] Вж. Й. Гонсовски. Цит. съч., където са събрани най-важните подобни сведения.

[59] J. C. Heesterman. The Inner Conflict of Tradition. University of Chicago Press, 1985, 45—59; Ив. Маразов. Варварският партенон... II, 81.

[60] Д. С. Раевски. Цит. съч., с. 197.

[61] B. Lincoln. Myth, Cosmos and Society. Cambridge-Massachousets, 1986; Ив. Маразов. Варварският партенон... I, с. 62.

[62] Дж. Фрейзър. Цит. съч., с. 295.

[63] Пак там, с. 829.

[64] Пак там.

[65] Вж. K. Zimmermann. Thraker-Darstellungen auf griechischen Vasen. — In: Le monde thrace. Actes du IIe Congrès International de Thracologie (Bucarest 1976), Volume sélectif. Milano, 1982, p. 266, fig. 3 d.

[66] Срв. Ив. Маразов. Варварският партенон... I, с. 62.

[67] Вж. С. В. Шкунаев. Бран. — Мифы народов мира. Т. I. М., 1987, 184 сл.

[68] Пак там.

[69] Вж. В. Я. Пропп. Цит. съч., с. 152.

[70] O. Kern. Orphicorum fragmenta. Berlin, 1922, f132.

[71] Б. Богданов. Орфей и древната митология... 86; M. Eliade. De Zalmoxis à Gengis-Khan. Etude comparative sur les religions et le folklore de la Dacie et de l'Europe orientale. Paris, 1970.

[72] В. Я. Пропп. Цит. съч., 151, 152 сл.

[73] Дж. Фрэзер. Золотая ветвь. М., 1983, с. 652.

[74] Вж. Ал. Фол. Тракийският орфизъм. С., 1986; Същият. Политика и култура в древна Тракия. С., 1990; Н. Теодосиев. Свещената игра на орфиците. — Култура, 1990, 2, 64—78; Ив. Маразов. Аспекти на царската Хестия. 2. Хестия, богатството, огънят и слънцето. — Проблеми на изкуството, 1990, № 3, 42—51.

[75] The Oxford Classical Dictionary. Oxford, 1979, s. v. Amulet.

[76] F. Petrie. Amulets. London, 1914. За амулетите вж. още: M. Daremberg, E. Saglio. Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines. Paris, 1873, I, 252—258; E. Riess. Amulett. RE, I (1894).

[77] Вж. Ив. Георгиева. Цит. съч., с. 95.

[78] Вж. J. C. Heesterman. Op. cit.; Ив. Маразов. Аспекти на царската Хестия. 2.

[79] Срв. В. Я. Пропп. Цит. съч., с. 152.

[80] Вж. Ив. Микулчик, В. Соколовска. Икона на кралот Дропион. — В: Macedoniae Acta Archaeologica, 11, Ckonje, 1900, 103—110.

[81] H. Meyer. Imagines maiorum. RE, IX (1916).

[82] За златните погребални маски от Синдос, Требенище и Петилеп вж. последно В. Фол. Погребални маски. — Проблеми на изкуството, 1991, № 1, 50—53 с посочената там литература.

[83] Ю. Шилов. Космические тайны курганов. М., 1990, с. 141.

[84] В. Я. Пропп. Цит. съч., с. 200.

[85] Ив. Маразов. „Шаманизмът“ в древна Тракия. — Български фолклор, 1989, № 2, 3—14.

[86] M. Daremberg, E. Saglio. Dictionnaire..., 257, fig. 310.

[87] L'Art Gaulois..., 315, fig. 17.

[88] Ibidem.

[89] Вж. Ив. Маразов. Хиерогамията от Летница. — Археология, 1976, № 4, 1—13; Същият. Послеслов. — В: М. Попко. Цит. съч. С., 1983.

[90] Ср. Ив. Маразов. Аспекти на царската Хестия. 2..., с. 50.

[91] Вж. Ал. Фол. Тракийският орфизъм..., с. 15 сл.

Monument de culte celte du fonds du Musée national d'archéologie — Sofia

M. MANOV

(Résumé)

En 1894, une personne privée a racheté au Musée national d'archéologie un petit objet en pierre, qui était inscrit sous le numéro d'inventaire 632. Malheureusement, il n'a pas été indiqué d'où provient exactement cet objet. Celui-ci est fait dans un fragment de marbre, très bien poli et parfaitement conservé. Il a la forme d'une demi-ellipse irrégulière, d'une longueur de 7,5 cm, d'une largeur de 5,6 cm et d'une épaisseur de 1 à 1,4 cm.

Tous les côtés de l'objet en pierre, y compris les bordures, sont couverts de représentations plastiques en relief. Celles qui retiennent le plus l'attention sont situées sur l'une des bordures. Ici est représentée de face une tête d'homme „coupée“, aux cheveux longs. A sa gauche, se trouve une inscription qui est courte mais très précieuse, en lettres grecques, composée d'un seul mot ΣΚΟΡΔΟΥ. La hauteur des lettres est de 0,3 cm. L'auteur estime que ce Σκόρδου (au génitif) doit être le nom exact et authentique du dieu éponyme des Scordisques, une tribu celte qui avait habité une partie de la Péninsule balkanique à partir des IVe—IIIe s. av. n. è. jusqu'aux IIIe—IVe s. après n. è. En s'appuyant sur les connaissances de l'art et de la mythologie celtes, ainsi que sur l'anthropologie et la sémiotique culturelle, l'auteur procède à une interprétation sémantique, culturelle et historique complexe des représentations figurant sur ce monument original du culte celte, en reliant dans un même contexte les détails du modèle plastique. D'après lui, les figures doivent être interprétées comme suit: sur l'un des côtés de l'objet en pierre, la jument (= Epone = la Grande déesse indo-européenne transfonctionnelle) est attaquée par le dragon chtonique qui a enfermé les eaux et la fécondité. A ce moment, survient le héros (sur le côté inverse du monument) qui doit arracher la jument (= la déesse) du monstre et de conjurer sa mort ou son mariage avec ce dernier. Et en prouvant ses vertus (= réactualisation du haut statut social), il va anéantir le dragon (= l'initiation militaire), mais avec cela, il va recevoir tous les secrets chtoniques de l'art prophétique (comme Apollon et Python). Ensuite, il s'unira par un mariage sacré avec la jument (= la déesse) comme il est attesté dans la pratique rituelle des rois irlandais celtes. Tous ces actes seront effectués par le héros — chef des Scordisques, devant les yeux du dieu — ancêtre de la tribu, pour s'unir doctrinalement avec lui.

D'autre part, l'auteur considère que le monument en pierre est une amulette — talisman, contenant „le grand nom". C'est un instrument magique ayant des fonctions médiatives à l'aide duquel le chef des Scordisques entrait en contact et demandait conseil à l'esprit de l'ancêtre de la tribu — Scordos (comme Odin et la tête de Mimir dans la mythologie scandinave) au cours de certaines cérémonies qui avaient lieu probablement devant toute la tribu, réunie à des moments critiques ou à l'occasion de quelque fête.

L'inscription Σκόρδου (au génitif) sur l'amulette-talisman désigne pour la première fois le véritable nom du dieu éponyme de la tribu celte des Scordisques Σκόρδος, ce qui avait donné lieu à d'innombrables discussions, aussi bien dans l'historigraphie antique que dans l'historigraphie contemporaine.

D'après l'auteur, le monument date des IVe—IIIe s. av. n. è.

Ранновизантийска керамика от Никополис ад Нестум

ГЕОРГИ КУЗМАНОВ

Предмет на настоящата статия е съставянето на типологична схема на домашната керамика от IV—VI в., открита в резултат на проведените първи археологически кампании (1980—1983) в Никополис ад Нестум. Керамичните материали, на които се основава изследването, произхождат от разкопките на южната и част от източната крепостни стени на града, както и от късноантичните терми, разположени край южната крепостна стена.

Керамиката от първия посочен обект произхожда от пласт с дебелина около 1 м покрай вътрешното лице на крепостните стени и във вътрешността на разкритите досега прилежащи им седем кули. Тук тя се открива заедно със средновековна керамика от X — началото на XII в., което се обяснява с възстановяването и функционирането на крепостните съоръжения в посочения период, както и с вкопаването на средновековни керамични пещи в посочения сектор. В условията на така нарушената стратиграфия на културните напластявания не е възможно да се установи точна хронология на керамичния материал в рамките на IV—VI в. Едно изключение в това отношение прави кула 4, фланкираща от запад южната порта на града, в която е установено подово ниво, отговаряща на репарация на кулата в VI в. Откритата на това ниво керамика обаче е предимно складова (питоси и питосовидни съдове), докато интересуващата ни група домашна керамика е представена само от един тип гърнета. Подобно размесване на късноантични и средновековни материали се наблюдава и в някои от помещенията на термите, в които през X—XII в. са били изградени производствени съоръжения (пещи за изпичане на керамика и за топене на желязо). В пет от помещенията на термите керамичните находки, открити между първоначалното подово ниво и срутената покривна конструкция образуват затворени комплекси, добре датирани посредством северноафрикански лампи от края на IV — началото на V в. Керамиката се дели на две технологични групи: съдове, изработени на крачно колело (група 1), и, източени на ръчно колело (група 2). Количественото съотношение между двете технологични групи, установено при затворените комплекси в отделните помещения на термите варира между 3:1, 4:1 и 5:1 в полза на керамиката, изработена на лек (ръчен) грънчарски кръг. Без да се абсолютизират, тези данни сочат определен превес на тази група над съдовете, изработени на тежък (крачен) кръг. Според функционалното си предназначение съдовете, включени в двете технологични групи, се делят на традиционно установени видове трапезна и кухненска керамика. В рамките на тези видове са диференцирани отделните формални типове и техните варианти, главно на основата на анализ на устия или горна част на съдовете.

1. Керамика, изработена на крачен грънчарски кръг

1.1. Червенолакова керамика

В количествено отношение червенолаковите съдове съставят незначителен процент от общото количество съдове от общия керамичен комплекс на Никополис ад Нестум. Представени са няколко типа паници и купи, принадлежащи към две основни групи късноантична червенолакова керамика: африканска и малоазийска (късноримска „С“) керамика по класификацията на Дж. Хейс[1].

1.1.1. *Африканска червенолакова керамика*

Тип I (обр. 1а). Малки конични купи с извито навън хоризонтално устие[2]. Среден диаметър на устието 0,20 м. Формата е рязко срещана. Датира се във втората половина на V в.[3] Най-близък паралел предлага един съд от Остия[4].

Тип II (обр. 1б). Малки полусферични купи с удебелен устиен ръб[5]. Среден диаметър на устието 0,17 м. Дж. Хейс датира типа между 530 и 580 г[6], а Фулфорд и Пикок — между 475/500 и 580 г. (за Картаген)[7]. Съдът от Никополис ад Нестум е най-близък до една купа от този тип от Коринт[8].

Тип III (обр. 1в). Големи цилиндроконични купи с „S“-овиден профил на устието[9]. Среден диаметър на устието — 0,30—0,40 м. В Северна Африка аналогични съдове датират от втората четвърт на VI в. — в Картаген между 525 и 533 г.[10], а в Египет — между 530 и 550 г.[11]

Тип IV (обр. 1г). Широки плитки конични паници със заоблен удебелен устиен ръб[12]. Среден диаметър на устието 0,30 м. Според Хейс типът датира между 550 и 625 г.[13] Най-близък паралел на съдовете от Никополис ад Нестум предлага една паница без украса от Лехайон (Гърция), датирана около 550 г.[14]

1.1.2. *Късноримска „С“ керамика*

Тип I (обр. 2а). Конични паници с извито навътре устие и заоблен, слабо удебелен устиен ръб[15]. Среден диаметър на устието 0,30 м. Хейс датира типа въз основа на материали от Атинската агора, открити в пласт от 460—475 г., съдържащ най-късни монети от Лъв I[16]. Аналогични съдове от кастела Ятрус са датирани от Б. Бьотгер в първата половина на V в.[17]

Тип II (обр. 2б). Цилиндроконични купи с изтънен устиен ръб[18]. Среден диаметър на устието 0,23—0,30 м. Типът се датира във втората четвърт на VI в.[19] Най-близки паралели със съда от Никополис ад Нестум предоставят купи от Атина[20] и Резафа (Южна Сирия)[21].

Тип III (обр. 2в). Конични плитки блюда с масивен устиен ръб с правоъгълно напречно сечение[22]. Хейс датира типа между 580—585 г.[23] Аналогичен екземпляр от VI в. е известен от Резафа[24].

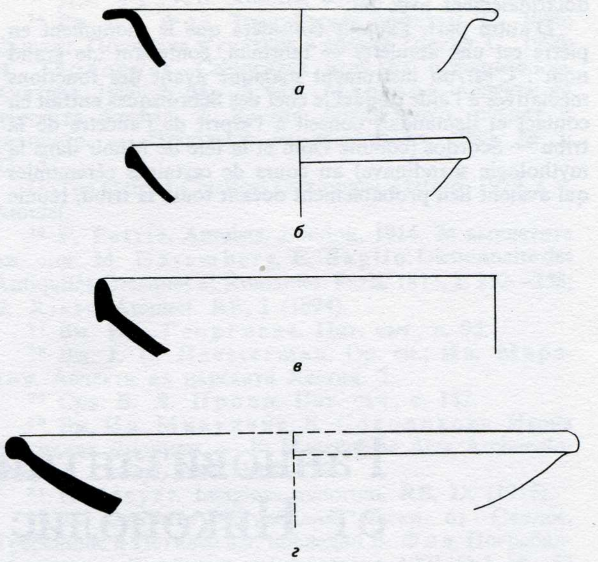

1

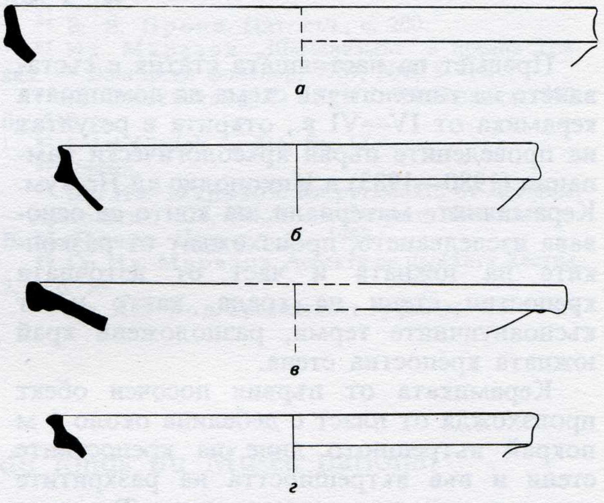

2

● *Обр. 1. Африканска червенолакова керамика. Fig. 1. Céramique rouge vernissée africaine*

● *Обр. 2 а-в) късноримска „С“ керамика; г) друга червенолакова керамика. Fig. 2 а—в) céramique „C“ de la basse époque romaine; г) autre céramique rouge vernissée*

1.1.3. *Друга червенолакова керамика*

Тип I (обр. 2г). Дълбоки цилиндроконични купи с хоризонтално срязан устиен ръб. Среден диаметър на устието 0,24 м. Формата е подобна на един тип ангобирани купи от Картаген[25], които се датират в края на VI в.[26]

1.2. *Керамика без повърхностно покритие*

1.2.1. *Паници*

Тип I (обр. 3 а-б). Полусферични паници с извит навън широк хоризонтален бордюр, в повечето случаи с фестониран периферен ръб. Върху бордюра е нанесена щемпелува-

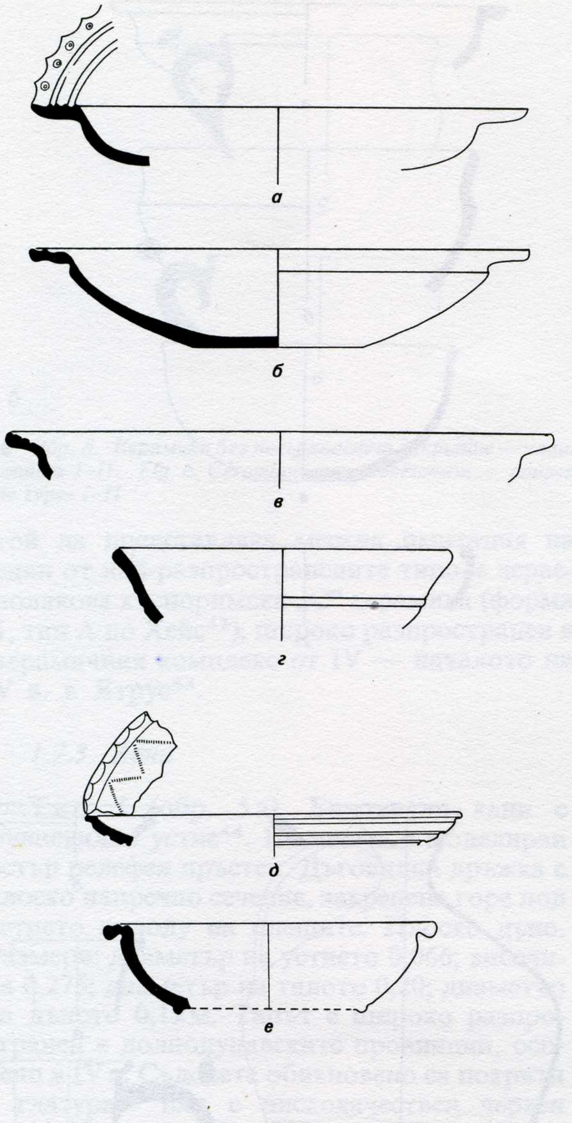

● *Обр. 3. Керамика без повърхностно покритие — паници типове I–V. Fig. 3. Céramique sans revêtement – coupe de types I–V*

на украса — концентрични окръжности и центрирани кръгчета. Дъното е плоско и широко. Външният диаметър на устието е обикновено около 0,24 м, с редки отклонения между 0,20 и 0,28 м. Съдовете са изработени от добре пречистена глина, съдържаща частица сребриста слюда, и са равномерно изпечени до светлосив или сивожълт цвят. Според формата на устийния ръб съдовете се разделят на два варианта. Вариант 1 (обр. 3а) включва паници с изтънен устиен ръб, фестонирана периферия на бордюра и щемпелувани центрирани кръгчета по горната му повърхност. Тези елементи на профила и украсата сближават варианта с една от формите на т. нар. „македонска“ тера сигилата[27]. Някои съдове показват определена близост с група 5 на червенолаковите паници от римската вила при с. Кралев дол, Пернишко[28]. Вариант 2 (обр. 3б) се отличава със заоблен, удебелен, слабо увиснал устиен ръб. Профилът му е сходен с този на една от формите червенолакови паници от римската вила при Ивайловград (тип IV, вариант 1)[29]. Липсата на червенолаково покритие поставя под въпрос съществуването на импорт на „македонска“ сива тера сигилата в Никополис ад Нестум. Близостта, която съществува между тази група и червенолаковата керамика както по отношение на профила, така и на украсата на бордюра допуска две възможности за произхода на типа: или като локална разновидност на „македонската“ група, или като имитация на червенолакови форми. Типът се датира в края на IV — началото на V в. според местонамирането на съдове в затворени комплекси в термите от посочения период.

Тип II (обр. 3в). Конични паници с извит навън широк бордюр, наклонен към вътрешността на съда. По горната му повърхност в някои случаи са врязани два концентрични пръстена. Среден диаметър на устието 0,20—0,30 м. Съдовете са изработени от пречистена глина, съдържаща частици сребриста слюда, като при тип I. Изпечени са равномерно до сивожълт или сивочерен цвят. Червенолакови паници с подобен профил са познати от Тракия (римска вила при Ивайловград)[30]. Подобни съдове, но без повърхностно покритие произхождат от Централнородопския район (с. Беден, Смолянско)[31]. Подобен профил имат и съдове от групата на т. нар. „македонска“ сива тера сигилата, произхождаща от Солун[32]. Въз основа на последния паралел типът се датира в края на IV — началото на V в.

Тип III (обр. 3г). Малки полусферични паници със заоблен, леко удебелен, слабо извит навън устиен ръб. Под устието и в средната зона на тялото са нанесени релефни пръстени. Среден диаметър на устието 0,16 м. Съдовете са изработени от добре пречистена глина, съдържаща частица сребриста слюда като типове I—II. След изпичането са добили по-светло или по-тъмносив цвят. Типът показва най-близко сходство с една от формите червенолакови паници от римската вила при Ивайловград (тип III, вариант 1)[33].

Тип IV (обр. 3д). Плитки полусферични паници с хоризонтално срязан устиен ръб. Под устието са нанесени няколко плитко врязани концентрични пръстена. В някои случаи периферията на устието е фестонирана, а от вътрешната страна на съда под устийния ръб е нанесен зигзаговиден излъскан орнамент. Среден диаметър на устието 0,22—0,28 м. Съдовете са изработени от пречистена глина, съдържаща примес от слюда като типове I—III. Добили са след изпичането сив или сивочерен цвят. Като вероятен прототип на тази форма може да бъде посочена една група сиво- или червеноглинени купи от Долна Панония (тип 43 по О. Брукнер), датиращи от ранноимператорската епоха[34].

Тип V (обр. 3е). Полусферични дебелостенни паници с извит навън заоблен устиен ръб[35]. Дъното е широко, оградено с нисък релефен пръстен. Среден диаметър на устието 0,16 м. Съдовете са изработени от добре пречистена глина, добили след изпичането равномерен сив цвят. Типът има паралели на север от Долния Дунав в късноримската епоха[36], а в IV в. формата е известна в Долна Мизия (Ятрус)[37] и Тракия (римската вила при Ивайловград)[38].

1.2.2. Купи

Тип I (обр. 4а). Цилиндроконични купи с извито навън хоризонтално устие[39]. Преходът между горната и долна половина на съда е подчертан с остър околовръстен ръб. Среден диаметър на устието 0,20 м. Съдовете са изработени от песъклива глина, съдържаща частици слюда и кварц. Изпечени са до сивочерно. Аналогични купи от Долна Панония[40] и Вътрешна Дакия[41] датират в IV в.

Тип II (обр. 4б). Дълбоки цилиндроконични купи с вертикален устиен ръб. Преходът между горната и долната половина на съда е подчертан от остър околовръстен ръб. Среден диаметър на устието 0,16—0,20 м. Съдовете са изработени от пречистена глина с примес от слюдени частици, добили след изпичането светлосив или сивожълт цвят. Технологичните им белези ги поставят в една група с паниците типове I—IV, заедно с които вероятно са били произвеждани. Типът се датира в края на IV — началото на V в., според откриването на един съд в затворен комплекс от този период.

Тип III (обр. 4в). Полусферични купи със слабо извито навън устие. Заоблен устиен ръб. Средни размери на съдовете: диаметър на устието 0,12—0,14; височина 0,07; диаметър на дъното 0,05 м. Изработени са от добре пречистена глина с примес от слюда като тази на паници типове I—IV и купи тип II. Тази технологична близост позволява типът да бъде датиран в края на IV — началото на V в.

Тип IV (обр. 4г). Полусферични купи със завито навътре устие. Слабо удебелен устиен ръб. Среден диаметър на устието 1,16 м. Съдът от Никополис ад Нестум е изработен от добре пречистена глина, добил след изпичането сивочерен цвят. Възможно е

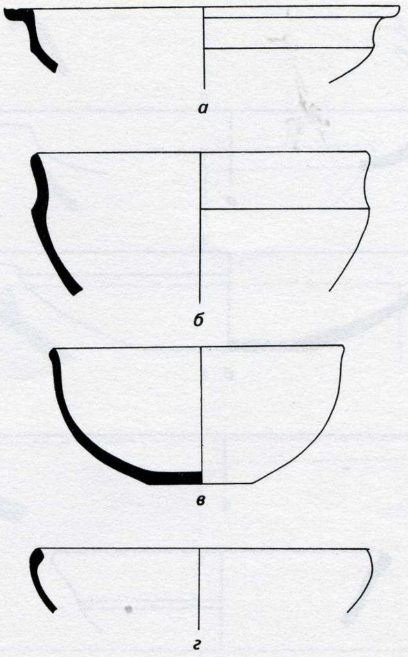

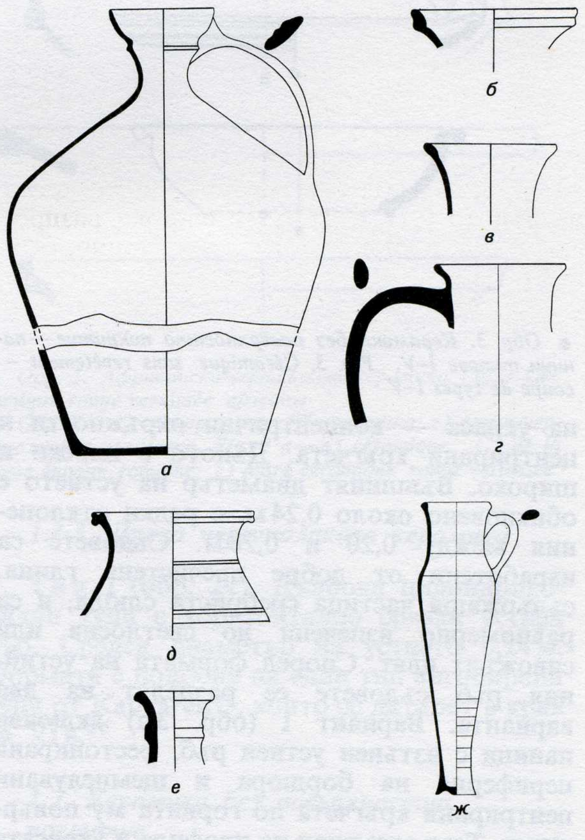

● *Обр. 4. Керамика без повърхностно покритие — купи типове I–V. Fig. 4. Céramique sans revêtement – coupes de types I–V*

● *Обр. 5. Керамика без повърхностно покритие — кани типове I–VII. Fig. 5. Céramique sans revêtement – carafes de types I–VII*

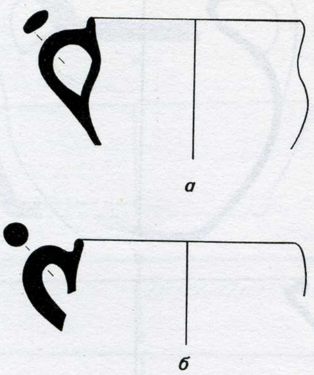

6

● *Обр. 6. Керамика без повърхностно покритие — чаши типове I–II. Fig. 6. Céramique sans revêtement – coupes de types I–II*

той да представлява местна имитация на един от най-разпространените типове червенолакова късноримска „С“ керамика (форма 1, тип А по Хейс[42]), широко разпространен в керамичния комплекс от IV — началото на V в. в Ятрус[43].

1.2.3. Кани

Тип I (обр. 5а). Биконични кани с фуниевидно устие[44]. На шията е моделиран остър релефен пръстен. Дъговидна дръжка с плоско напречно сечение, закрепена горе под устието и долу на плещите. Плоско дъно. Размери: диаметър на устието 0,066; височина 0,275; диаметър на тялото 0,20; диаметър на дъното 0,12 м. Типът е широко разпространен в долнодунавските провинции, особено в IV в. Съдовете обикновено са покрити с глазура[45] или с нискокачествен червен лак[46]. Каната от Никополис ад Нестум е без повърхностно покритие.

Тип II (обр. 5б). Биконични или яйцевидни кани с фуниевидно устие. Устийният ръб е профилиран във вид на двоен пръстен[47]. Среден диаметър на устието 0,10 м. Типът е синхронен с предишния. Съдът от Никополис ад Нестум е сивожълт, без повърхностно покритие.

Тип III (обр. 5в). Яйцевидни кани с широко фуниевидно устие. Слабо удебелен изправен устиен ръб. Среден диаметър на устието 0,08 м. Съдът от Никополис ад Нестум е светлосив. Открит е в затворен комплекс от края на IV — началото на V в.

Тип IV (обр. 5г). Кани с цилиндрична шия и извит навън, заоблен устиен ръб. Дъговидна дръжка с елипсовидно напречно сечение. Среден диаметър на устието 0,08 м. В глината има примес от слюда. Съдът от Никополис ад Нестум е открит в затворен комплекс от края на IV — началото на V в.

Тип V (обр. 5д). Кани с широка шия и профилирано устие във форма на двоен релефен пръстен. Среден диаметър на устието 0,10 м. Изработени са от пречистена глина, добили след изпичането светлосив цвят. Каната от Никополис ад Нестум е открита в затворен комплекс от края на IV — началото на V в.

Тип VI (обр. 5е). Кани с висока тясна шия. Извит навън, заоблен устиен ръб. В средната зона на шията е оформен широк релефен пръстен. Среден диаметър на устието 0,05 м. Съдовете са изработени от песъклива глина, добили след изпичането сив цвят.

Тип VII (обр. 5ж). Тръбовидни кани с широка шия. Ко̀со срязан, извит навън устиен ръб. Дъговидна дръжка с елипсовидно напречно сечение. Широки плитки бразди в долната част на тялото. Тясно конвексно дъно, оградено с релефен пръстен. Размери: диаметър на устието 0,08; височина 0,34; диаметър на тялото 0,38; диаметър на дъното 0,05 м. Съдовете са изработени от пречистена глина, изпечени до жълторозов цвят. Съдовете от Никополис ад Нестум са открити в затворен комплекс от края на IV — началото на V в.

1.2.4. Чаши

Тип I (обр. 6а). Биконични чаши с къса, широка, слабо разширена към устието шия[48]. Заоблен устиен ръб. Дъговидна дръжка с елипсовидно напречно сечение, закрепена горе под устието, долу под нивото на плещите. Размери: диаметър на устието 0,08—0,09; диаметър на тялото 0,11 м. Съдовете са изработени от пречистена глина, добили след изпичането сив цвят. Близки по форма съдове, но светлочервени и покрити с червен лак или ангоба са известни от кастела Ятрус, където датират в IV — първата половина на V в.[49]

Тип II (обр. 6б). Полусферични чаши със завито навътре устие. Дъговидна дръжка с кръгло напречно сечение. Диаметър на устието 0,10 м. Съдовете са изработени от пречистена глина с примес от слюда, добили след изпичането сив цвят.

1.2.5. Гърнета

Тип I (обр. 7а). Сфероидни или биконични гърнета с извит навън, изтънен устиен ръб. Слабо конкавна горна повърхност на устието. Някои съдове са снабдени с дръжки. Изработени са от песъклива глина, добили след изпичането сивочерен цвят. Дъното им е плоско. Среден диаметър на устието 0,12—0,16 м. Два от съдовете, открити съответно в затворен комплекс от края на IV — началото на V в. и върху запазено подово ниво от края на VI в., не показват типологични различия помежду си, като по този начин доказват консервативността на разглежданата форма. Като неин прототип може да се посочи един тип долнопанонски гърнета от императорската епоха (II в.)[50]. В IV—VI в. типът доминира в комплекса на кухненската керамика в Крайбрежна Дакия (Рациария)[51] и Вътрешна Дакия (селището при Перник[52] и римската вила при Кралев дол[53]).

Тип II (обр. 7б). Биконични гърнета с извит навън, заоблен, удебелен устиен ръб. Диаметър на устието 0,16 м. Изработени са от песъклива глина, добили след изпичането сивочерен цвят. Съдове с подобен профил, но с диаметър на устието до 0,13 м са известни от II—IV в. в Долна Панония[54], а двойно по-широки гърнета от същия тип от Вътрешна Дакия (римска вила при Кралев дол) датират от края на IV в.[55]

Тип III (обр. 7в). Биконични или сфероидни гърнета с лентовиден устиен ръб. Съдовете са без дръжки. Среден диаметър на устието 0,20 м. Изработени са от песъклива глина, добили след изпичането светлооранжев цвят. Подобен профил имат една група големи гърнета от Кралев дол[56], датиращи от края на IV в., но те имат релефен пръстен под устието. За разлика от съдовете от Кралев дол, където този тип преобладава в комплекса на кухненската керамика от вилата, в Никополис ад Нестум той е представен от единични фрагменти. Както показват находки от Долна Панония, формата води произхода си от ранноимператорската епоха[57].

Тип IV (обр. 7г). Биконични гърнета с широко хоризонтално устие. Плоски дъговидни дръжки с две надлъжни ребра по горната повърхност. Диаметър на устието 0,20 м. Съдовете са изработени от песъклива глина, добили след изпичането сивочерен цвят. Открити са в затворен комплекс от края на IV — началото на V в.

Тип V (обр. 7д). Сфероидни гърнета със слабо разширено навън, хоризонтално срязано устие. Под него са моделирани остри хоризонтални бразди. Диаметър на устието 0,11 м. Съдовете са изработени от песъклива глина, изпечени до черно. За изходна форма може да се посочи един тип гърнета от Долна Панония, датирани там във II—IV в.[58]

Тип VI (обр. 7е). Сфероидни гърнета с остро профилирано устие във форма на три различно широки релефни пръстена. Диаметър на устието 0,16 м. Съдовете са изработени от песъклива глина, добили след изпичането сив цвят. Подобни съдове, но с две дръжки от Долна Панония (Сирмиум и Гомолава) датират от IV в.[59], а в Долна Мизия (Ятрус) са открити в пласт от първата половина на V в.[60]

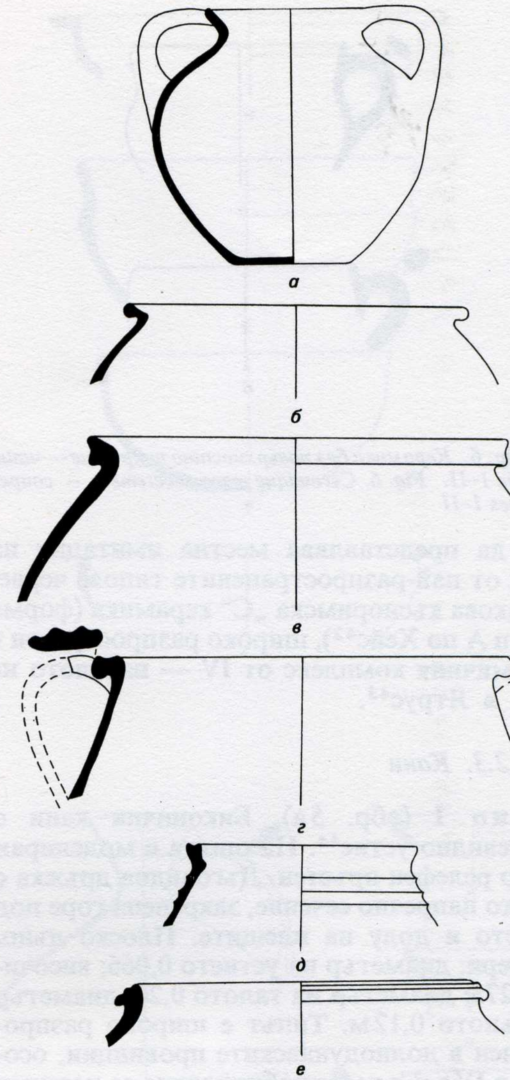

7

● *Обр. 7. Керамика без повърхностно покритие — гърнета типове I–VI. Fig. 7. Céramique sans revêtement – pots de types I–VI*

● *Обр. 8. Керамика, изработена на лек грънчарски кръг — паници типове I–II (а-б); купи типове I–IV (в-е). Fig. 8. Céramique façonnée au tour à main – coupes de types I–II (а — б); coupes de types I–IV (в — е)*

● *Обр. 9. Керамика, изработена на лек грънчарски кръг — купи типове V–VI (а-б); кани тип I (в). Fig. 9. Céramique façonnée au tour à main – coupes de types V–VI (а — б); carafes de type I (в)*

2. Керамика, изработена на ръчен грънчарски кръг

Съдовете от тази технологична група са изработени от песъклива глина. След изпичането те са добили червенокафяв цвят в различни оттенъци. По външната повърхност на стените и при оформянето на външния ръб на дъното личи допълнително подправяне на ръка. В някои случаи по вътрешната повърхност на съда е нанесена ангоба.

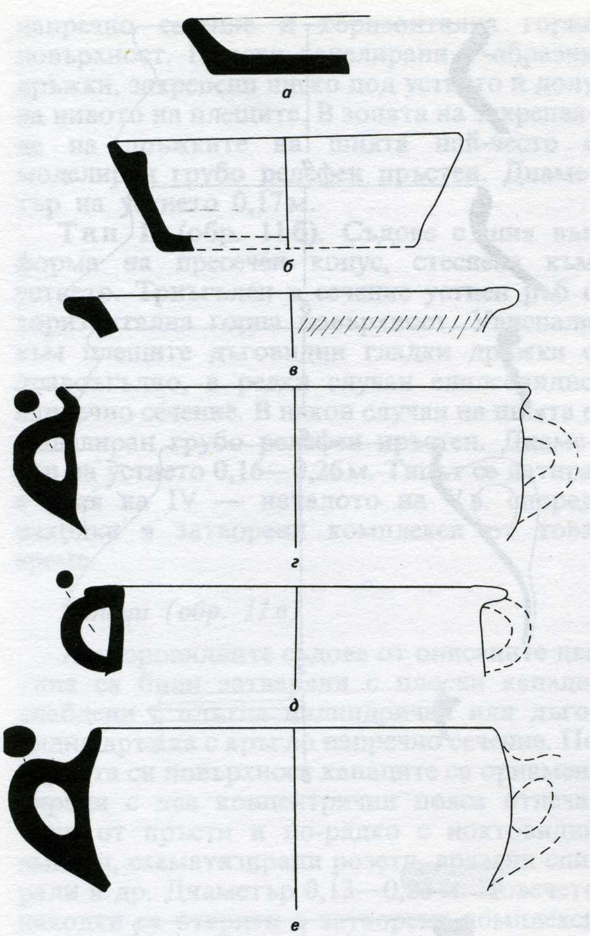

8

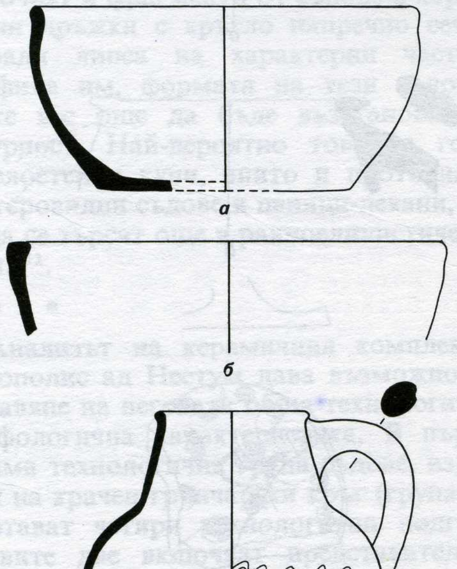

9

2.1. *Паници*

Тип I (обр. 8 а). Плитки широки паници с форма на нисък пресечен конус. Заоблен устиен ръб. Широко плоско дъно. Диаметър на устието 0,20 м. Съдовете са добили след изпичането сивокафяв цвят.

Тип II (обр. 8 б). Паници с форма на пресечен конус. Широк устиен ръб с плитък жлеб. Широко плоско или слабо конкавно дъно. Диаметър на устието 0,18—0,20 м. Съдовете са сиви или жълтокафяви.

2.2. *Купи*

Тип I (обр. 8 в). Дълбоки купи с форма на пресечен конус. Масивен, извит навън устиен ръб с хоризонтална горна повърхност. Диаметър на устието 0,20 м. Съдовете са кафяви с оттенъци в сиво, тухленочервено или тъмножълто. В някои случаи те са покрити отвътре с тъмночервена ангоба. Върху устието или под него е врязан орнамент от спирали, полудъги, ямички или коси насечки.

Тип II (обр. 8 г). Дълбоки цилиндроконични купи с извит навън широк устиен ръб с хоризонтална горна повърхност. Под устието са закрепени дъговидни дръжки с кръгло напречно сечение. Диаметър на устието 0,18 м. Съдовете са сивокафяви.

Тип III (обр. 8 д). Дълбоки цилиндроконични купи с извит навън устиен ръб. Дъговидни дръжки с кръгло напречно сечение, закрепени горе под устието, но пониско, отколкото при предходния тип. Диаметър на устието 0,24 м. Съдовете са сивочерни.

Тип IV (обр. 8 е). Цилиндроконични или полусферични купи с вертикален или слабо извит навътре устиен ръб. Плоска дъговидна дръжка, закрепена горе на нивото на устието. Диаметър на устието 0,20 м. Съдовете са сиво- или червенокафяви.

Тип V (обр. 9 а). Полусферични купи със заоблен устиен ръб. Без дръжки. Диаметър на устието 0,18—0,20 м. Съдовете повтарят в по-груба техника формата на купи тип III, изработени на крачен грънчарски кръг.

Тип VI (обр. 9 б). Дълбоки конични купи с хоризонтално срязан устиен ръб. Без дръжки. Диаметър на устието 0,16—0,19 м.

2.3. *Кани*

Тип I (обр. 9 в). Биконични кани с приземисто тяло, масивна шия, стеснена към устието, слабо извит навън, заоблен устиен ръб, дълговидна дръжка с кръгло напречно сечение и плоско широко дъно. Размери: диаметър на устието 0,076 м; височина

0,152 м; диаметър на съда 0,162 м; диаметър на дъното 0,074 м. Един изцяло запазен съд е открит в затворен комплекс от края на IV — началото на V в.

2.4. Гърнета

Тип I (обр. 10 а). Сфероидни гърнета с извит навън, заоблен устиен ръб. Профилът на съдовете наподобява този на гърнета тип I, изработени на крачен грънчарски кръг.
Те са изработени от песъклива глина и изпечени неравномерно до червенокафяво с оттенъци в сиво или тъмножълто. Според размерите си съдовете се делят на два варианта: с диаметър на устието 0,11—0,14 м и дебелина на стените 0,005 м и с диаметър на устието 0,18—0,20 м и дебелина на стените 0,007—0,01 м. Най-рано типът е датиран с находки от затворен комплекс от края на IV — началото на V в.

Тип II (обр. 10 б). Сфероидни гърнета с изправен, слабо изтънен устиен ръб. По вътрешната повърхност на устието е моделиран жлеб за капак. Цветът и фактурата на глината са като при предходния тип. Според размерите си съдовете се делят на два варианта: с диаметър на устието 0,15—0,16 м (най-често 0,15—0,16 м) и дебелина на стените 0,005—0,006 м; с диаметър на устието 0,19—0,20 м и дебелина на стените 0,006—0,007 м. Находки от съдове от първия вариант в затворен комплекс от края на IV — началото на V в. показват едновременното им производство с предходния тип.

Тип III (обр. 10 в). Биконични гърнета със заоблен, удебелен устиен ръб, слабо извит навън. Диаметър на устието 0,20 — 0,24 м. Цветът и фактурата на глината е като предходните два типа.

Тип IV (обр. 10 г). Биконични гърнета със слабо извит навън, заоблен устиен ръб. Малки дъговидни дръжки с кръгло напречно сечение, закрепени на плещите. Диаметър на устието 0,16 м. Повечето находки от съдове са открити в затворен комплекс от края на IV — началото на V в.

Тип V (обр. 10 д). Гърнета със слабо извит навън профилиран устиен ръб и остър релефен пръстен под устието. Увиснали плещи. Диаметър на устието 0,16 м. Изработени са от песъклива глина, изпечени до черен цвят. Единственият представител на типа е открит в затворен комплекс от края на IV — началото на V в.

2.5. Амфоровидни съдове

Тип I (обр. 11 а). Биконични съдове с широка цилиндрична шия. Извит навън под прав ъгъл устиен ръб, с правоъгълно

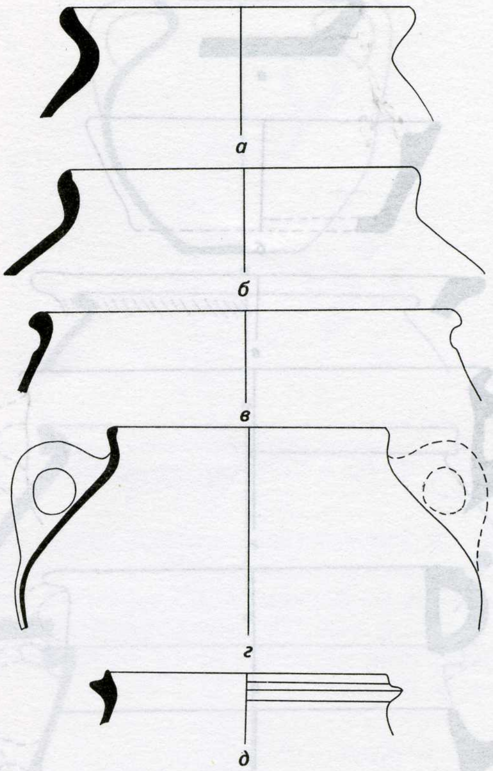

10

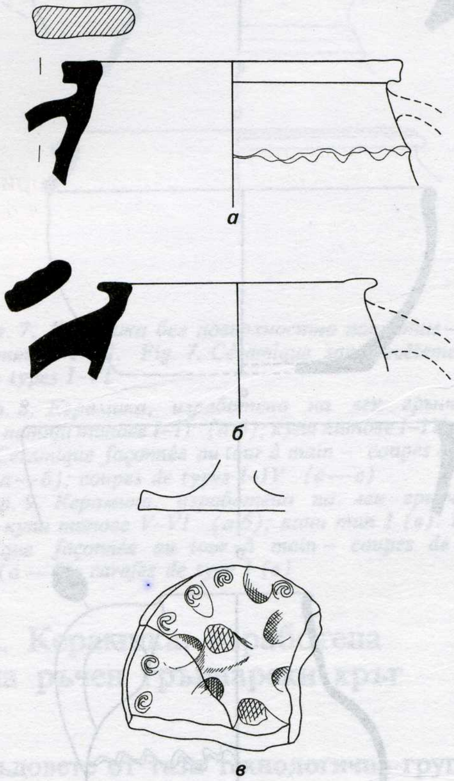

11

● *Обр. 10. Керамика, изработена на лек грънчарски кръг — гърнета типове I–V. Fig. 10. Céramique façonnée au tour à main – pots de types I–V*

● *Обр. 11. Керамика, изработена на лек грънчарски кръг — амфоровидни съдове типове I–II (а-б); в) капаци. Fig. 11. Céramique façonnée au tour à main – récipients amphoroïdes de types I–II (а—б); в) couvercles* напречно сечение и хоризонтална горна повърхност. Плоски канелирани Г-образни дръжки, закрепени ниско под устието и долу на нивото на плещите. В зоната на закрепване на дръжките на шията най-често е моделиран грубо релефен пръстен. Диаметър на устието 0,17 м.

Тип II (обр. 11 б). Съдове с шия във форма на пресечен конус, стеснена към устието. Триъгълен в сечение устиен ръб с хоризонтална горна повърхност. Увиснали към плещите дъговидни гладки дръжки с правоъгълно, в редки случаи елипсовидно напречно сечение. В някои случаи на шията е моделиран грубо релефен пръстен. Диаметър на устието 0,16—0,26 м. Типът се датира в края на IV — началото на V в. според находки в затворени комплекси от това време.

Капаци (обр. 11 в)

Амфоровидните съдове от описаните два типа са били затваряни с плоски капаци, снабдени с плътна цилиндрична или дъговидна дръжка с кръгло напречно сечение. По горната си повърхност капаците са орнаментирани с два концентрични пояса отпечатъци от пръсти и по-рядко с ноктовидни ямички, схематизирани розети, врязани спирали и др. Диаметър 0,13—0,25 м. Повечето находки са открити в затворени комплекси от края на IV — началото на V в.

Освен вече описаните типове, изработени на лек грънчарски кръг, към тази група се включват и фрагменти от съдове с хоризонтални дръжки с кръгло напречно сечение. Поради липса на характерни части от профила им, формата на тези съдове не може все още да бъде възстановена със сигурност. Най-вероятно това са големи дебелостенни купи, чиито и прототипи — кратеровидни съдове и паници-лекани, следва да се търсят още в ранноелинистическата епоха[61].

* * *

Анализът на керамичния комплекс от Никополис ад Нестум дава възможност за съставяне на неговата обща технологична и морфологична характеристика. В първата голяма технологична група съдове, изработени на крачен грънчарски кръг (група 1) се очертават четири технологични подгрупи. Първите две включват представители на северноафриканската и малоазийската късноантична червенолакова керамика — единственият безспорно установен керамичен внос в града от IV—VI в. Няколкото типа паници и купи от тези подгрупи са представени от единични находки, което определя спорадичния характер на вноса на луксозна керамика в Никополис ад Нестум, и то предимно в VI в. Липсата на местни имитации на тези форми показва, че тази керамика не оказва влияние върху репертоара на тукашните ателиета. Неговият облик се определя от следващите две технологични подгрупи, включващи съдове без повърхностно покритие. В третата технологична подгрупа се обединяват повечето типове трапезна керамика — паници типове I—IV, купи типове II—III и чаши тип II, изработени от пречистена глина с примес на сребристи слюдени частици, равномерно изпечени до светлосив цвят. Както показва анализа на паници тип I от тази подгрупа, тези технологични белези заедно с украсата на някои устия позволяват тя да се разглежда като локален вариант на т. нар. „македонска“ сива тера сигилата, произвеждана тук без повърхностно покритие. Отбелязаната известна типологична близост с някои форми червенолакова керамика от късноримската епоха в Тракия най-вероятно се дължи на непряко влияние, проникнало тук с посредничеството на „македонски“ форми, генетично свързани с червенолаковите. Последната подгрупа включва почти изцяло форми на кухненска керамика — гърнета, изработени от песъклива глина и добили след изпичането сивочерен цвят. В типологично отношение те стоят най-близко до съответни форми от Вътрешна и Крайбрежна Дакия и водят произхода си от римски прототипи, добре документирани в Долна Панония във II—IV в. Характерен белег на местната продукция е почти пълното отсъствие на глазирани съдове, характерни за западнобалканските провинции между началото на IV и средата на V в. Откритите досега само няколко фрагмента от дебелостенен съд (най-вероятно мортарий), покрит с жълтозелена глазура показват, че тази техника на покритие не е била възприета от местните производители, а вносът на такава продукция почти не е достигал до този район.

Несъмнено най-голям интерес предизвиква присъствието в комплекса на съдове от втората технологична група, изработени на ръчно колело (група 2). Макар и синхронна с керамиката, изработена на крачно колело, тя почти не заимства форми от нея. Само два от общо 16 типа показват близост в профила със съответни форми от първата група (купи тип V и гърнета тип I). Орнаментацията на съдовете, формата и сечението на дръжките от своя страна са белези на много стара традиция, най-вероятно още от късножелязната епоха. Тази консервативност на част от местните керамични центрове следва да се разглежда като проява на особена устойчивост на външни въздействия регионална култура, присъща обикновено на селски общини, слабо свързани със съвременната им икономическа структура. Имайки предвид, че разглежданият район не претърпява големи етнически промени в римската епоха, с голяма доза увереност можем да припишем това керамично производство на тракийско селско население, запазило своята етнокултурна самостоятелност до края на ранновизантийската епоха. Присъствието на тази керамика в Никополис ад Неструм свидетелствува за определено влияние на селския хинтерланд върху градския бит — явление, непознато в останалите балкански провинции в IV—VI в., където взаимодействието протича в обратна посока.

Друга, не по-малко интересна особеност на керамичния комплекс е почти пълното отсъствие на транспортна тара от IV—VI в. Откритите досега единични фрагменти от амфори не могат да се свържат с нито един от познатите и добре проучени ранновизантийски типове. Те най-вероятно принадлежат на форми, произвеждани в съвсем ограничено количество в местни ателиета. Това явление е още по-необичайно, като се има предвид близостта на града до егейските пристанищни центрове и удобната му връзка с тях по долното течение на Места. Очевидно градът е ограничавал тези връзки само в рамките на своя земеделски хинтерланд и не е изпитвал нужда от търговски контакти със съседните му южни райони по отношение на взаимни доставки на вино, зърнени храни и растителни масла.

Така направената характеристика на керамичния комплекс на Никополис ад Неструм очертава особеното място, което той заема по отношение на ранновизантийската керамика от диоцезите Тракия и Дакия. Получените от изследването резултати променят до голяма степен представите за облика на тази керамика, като налагат още повече необходимостта от диференциран и конкретен подход към нейното проучване в отделните центрове, административни области и географски райони.

---

[1] J. W. Hayes. Late Roman Pottery. London, 1972.

[2] Ibidem, African Red Slip Wares (ARSW), form 78.

[3] M. G. Fulford, D. P. S. Peacock. The Pottery and other Ceramic Objects from the Site. Excavations at Carthage: The British Mission, I, 2, 1984. Red Slip Wares (RSW), form 23.

[4] J. W. Hayes. Op. cit., p. 127, fig 22.

[5] Ibidem, ARSW, form 99, type B; M. G. Fulford, D. P. S. Peacoock. Op. cit., RSW, from 58.

[6] J. W. Hayes. Op. cit., p. 155.

[7] M. G. Fulford, D. P. S. Peacock. Op. cit., p. 71.

[8] J. W. Hayes. Op. cit., 152—153, fig. 28_{18}.

[9] Ibidem, form 104, type A; M. G. Fulford, D. P. S. Peacock. Op. cit., form 65_{2-3}.

[10] M. G. Fulford, D. P. S. Peacock. Op. cit., p. 73, fig. 20.

[11] J. W. Hayes. Op. cit., fig. 29_2.

[12] Ibidem, form 104, type C.

[13] Ibidem, p. 166.

[14] Ibidem, p. 163, fig. 30_{23}.

[15] Ibidem, p. 331, form 3, type B.

[16] Ibidem, p. 337.

[17] B. Böttger. Die Gefässkeramik aus dem Kastell Iatrus. — Iatrus — Krivina, II, Berlin, 1982, p. 130, tabl. 36_{426}.

[18] J. W. Hayes. Op. cit., form 3, type F.

[19] Ibidem, p. 338.

[20] Ibidem, p. 338, fig. 69_{25}.

[21] M. Mackensen. Resafa, I, 1984, tabl. 19_3, 22_8, 23_{22}.

[22] J. W. Hayes. Op. cit., form 3, type G.

[23] Ibidem, p. 166.

[24] M. Mackensen. Op. cit., tabl. 23_{II}.

[25] M. G. Fulford, D. P. S. Peacock. Op. cit., The Coarse (Kitchen and Domestic) and Painted Wares, form 9, p. 217, fig. 85.

[26] Ibidem, p. 219.

[27] J. W. Hayes. Op. cit., 405—407, fig. 90_{a-b}.

[28] В. Найденова. Римската вила в с. Кралев дол, Пернишки окръг. — РП, 14, 1985, с. 28, табл. 3_{11}.

[29] Г. Кабакчиева. Керамика от вилата при Ивайловград. — РП, 15, 1986, паници тип IV, вариант 1, с. 12, табл. 8_{124}.

[30] Пак там, с. 28, паници тип I, вариант 2, обр. 23, табл. 40_{461}.

[31] М. Ваклинова. Късноантичен некропол при с. Беден, Смолянско. — Родопски сборник, 3, 1972, с. 150, обр. 4а.

[32] J. W. Hayes. Op. cit., p. 406, fig. 91a.

[33] Г. Кабакчиева. Цит. съч., 12—13, табл. 5_{80}.

[34] O. Brukner. Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Pannonije, Beograd, 1981, type 43.

[35] Г. Кабакчиева. Цит. съч., с. 12, тип IV, вариант 1.

[36] V. Baumann. Raport asupra cercetărilor arheologice efectuate in „villa rustica“ din marginea nordica a comunei Niculitel (jud. Tulcea). — PEUCE, VIII, 1980, p. 403, tabl. XXIV_2.

[37] B. Böttger. Op. cit., p. 100, tabl. 40_{62}.

[38] Г. Кабакчиева. Цит. съч., с. 12, паници тип IV, вариант 1, табл. 8_{126}.

[39] O. Brukner. Op. cit., type 16; Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия. — РП, 13, 1985, с. 40, купи тип II.

[40] O. Brukner. Op. cit., tabl. 94_{172}.

[41] В. Найденова. Цит. съч., табл. 8_{39}.

[42] J. W. Hayes. Op. cit., 325—327, fig. 65.

[43] B. Böttger. Op. cit., 63, Teller, type II.

[44] O. Brukner. Op. cit., type 36.

[45] Ibidem, tabl. 143_{116}.

[46] Г. Кабакчиева. Цит. съч., с. 19, кани тип II, табл. 19_{261}.

[47] O. Brukner. Op. cit., type 40, tabl. 144_{124}; B. Böttger. Op. cit., p. 54, Kannen, type I, form I, tabl. 29_{364}; Г. Кузманов. Цит. съч., с. 28, кани тип I, табл. 15_{k_4}.

[48] B. Böttger. Op. cit., Tassen, type III, 58—59, tabl. 34_{50}.

[49] Ibidem, p. 59.

[50] O. Brukner. Op. cit., tabl. 120_{112}.

[51] G. Kuzmanov. Ceramica del primo periodo bizantino a Ratiaria. — Ratiariensia, 3—4, 1987, p. 114, tabl. XXVII_{22-26}.

[52] В. Любенова. Римското и ранновизантийско селище. — Перник I, С., 1981, с. 129, обр. 32.

[53] В. Найденова. Цит. съч., гърнета тип 8, 38, табл. 41_{149}.

[54] O. Brukner. Op. cit., type 25, tabl. 120_{112}.

[55] В. Найденова. Цит. съч., гърнета тип 3, 37, табл. 39_{138}.

[56] Пак там, 37—38, табл. 39_{146}.
[57] O. Brukner. Op. cit., type 13, tabl. 124_{164}.
[58] Ibidem, type 27, tabl. $121_{119-120}$.
[59] Ibidem, type 12, tabl. $107_{24, 30, 31}$.
[60] B. Böttger. Op. cit., p. 67, Töpfer type IV, tabl. 46_{484}.
[61] М. Мирчев. Раннотракийският могилен некропол при с. Равна. — ИАИ, 25, 1962, с. 103, гроб 7, табл. XIII_5; с. 117, гроб 37, табл. XXVIII_5; Ц. Дремсизова-Нелчинова. Могилен некропол при с. Друмево, Коларовградско. — Археология, 1965, № 4, с. 63, обр. 17_3; М. Чичикова. Антична керамика. — Севтополис, I, С., 1984, 47, обр. 22, с. 51, и др.

Géramique de la haute époque byzantine de Nicopolis ad Nestum

G. KUSMANOV

(Résumé)

Dans cet article, est analysée la céramique domestique des IVe—IVe s., découverte lors des fouilles de Nicopolis ad Nestum. Elle est divisée en deux groupes technologiques: groupe l comprenant des récipients domestiques faconnés au tour lourd (à pédale) et groupe 2 comprenant des récipients façonnés au tour léger (à main). Le premier groupe comprend deux sous-groupes technologiques: céramique importée vernissée rouge, d'Affrique et d'Asie mineure (sous-groupes 1. 1. 1. et 1. 1. 2.) et céramique locale sans couverte (sous-groupe 1. 2.). Dans le second sous-groupe, on distingue d'une part: des récipients de table imitant les formes de la *terra sigilata* „macédonienne" (coupes de types I—IV, coupes de types II—III et coupes de type II), et d'autre part: des récipients de table et de cuisine de céramique gris-noire (coupes de type V, coupes de types I, IV, pots de types I—IV). Le second groupe technologique où entrent les récipients fabriqués au tour à main, comprend des récipients de table et de cuisine qui forment un complexe avec des traits spécifiques presque non influencés par des formes du premier groupe. La tecnique de fabrication des récipients au tour à main est caractéristique des ateliers de céramique de la région des Rhodopes occidentales où les traditions de l'époque de l'âge du fer tardif se sont conservées jusqu'à la fin de la haute époque byzantine.

Османотурски епиграфски паметници от гр. Провадия и с. Жегларци, Добричко

НИКОЛАЙ ПАНАЙОТОВ

Един от най-често срещаните епиграфски паметници от времето на османотурското владичество над нашите земи са свързани със строителството и ремонта на мюсюлмански религиозни сгради. За пет такива надписа става дума в настоящата публикация: три от гр. Провадия и два от с. Жегларци.

I. Надписи от джамиите в гр. Провадия

По време на османотурското господство в гр. Провадия е имало седем джамии и три месчида[1]. За тях се споменава в някои исторически извори: описания на пътешественици, рисунки и др.[2]

Руският пътешественик, полковник Лен, заварил през 1793 г. в Провадия пет джамии[3]. До наши дни са оцелели три от тях, най-старата от които е „Чарши джамии".

№ 1. Надписи от „Чарши джамии"

А) Възпоменателен строителен надпис

Сградата на „Чарши джамии" се намира в центъра на града и функционира като молитвен дом. Според някои предания и исторически извори джамията е била известна и като „Юсуф бей джамия“ по името на ктитора[4].

Въпреки че ще направя малко отклонение от конкретната си задача — изследване на епиграфските паметници, ще си позволя да направя кратко описание на сградата, тъй като тя е интересен паметник на мюсюлманската архитектура по нашите земи.

Сградата е с правоъгълна форма, ориентирана север — юг и има минаре на дясната северна страна. Строена е с добре обработени масивни каменни блокове. По някои от тях има елементи на украса от класическата форма „арабеск“. Над източната врата, върху две мраморни колони с високохудожествени капители, е поставена мраморна плоча, на която скулпторът е изработил стилизиран цъфнал слънчоглед, а от двете му страни е разположил по едно красиво лале.

Прави впечатление, че мраморът от колоните е съвсем различен от другия мрамор, вложен при строителството. По стари предания колоните били донесени от средновековната българска крепост „Овеч“, разположена над града[5].

Минарето на джамията е високо около 15 м. С изящната си фасада и форма то се очертава като едно от най-красивите в Североизточна България. Каменните му блокове са обработени с две лица, като външното оформя фасадата, а вътрешното преминава в стъпало и водеща колона. При монтажа елементите са свързани с топено олово и са толкова фино обработени, че фуги между тях почти не се забелязват. По типология сградата се отнася към т. нар. „сунитски джамии с имарет“.

Възпоменателният надпис на джамията е нанесен върху мраморна плоча с размери: 100 × 60 см, вградена над официалния вход вероятно при ремонта на сградата през 1956 г. Двете писмени полета, старателно изгладени, са ограничени от една хоризонтална изпъкнала линия, обща за двете декоративно удължени рамки — картуши. При проучването на текста, изписан на шрифт „та'лик“, не забелязахме никаква грешка. Досега надписът не е бил предмет на изследване от специалисти (обр. 1). Транскрипция на арабица:

١. مرحوم و مغفور له صاحب الخيرات يوسف بك جامع
٢. شريفى بنا ايلدى سنه
٣. و بعده جامع مزبورى صاحب الخيرت و الحسنات الحاج
٤. احمد حشر تعمير و ترصيم ايلدى سنه ١٠٦٦

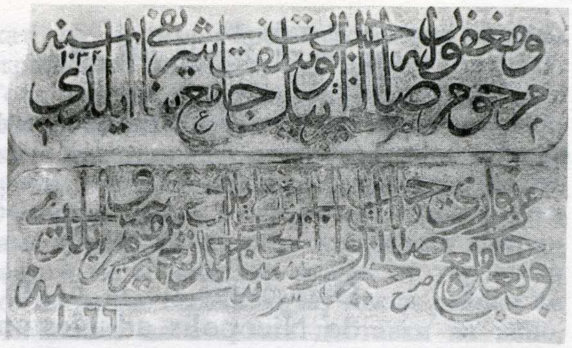

1

● *Обр. 1. Възпоменателен надпис от „Чарши джамии“ — гр. Провадия. Fig. 1. Inscription commémorative de „Čarši djamii“ de Provadija*

Транскрипция на латиница:

I. „Merhum v-e megfur leh sahib-ül hayrat Üsuf bey cami'
II. şerif-i bina eyledi sene 1032.
III. V-e bedehü cami' mezburi sahib-üi hayrat v-el hasenat el-hac
IV. Ahmed haşr-i te'mir v-e termim eyledi sene 1066.“

Превод:
„1. Покойният — да бъде опростен, обладател на добри дела — Юсуф бей, (който)
2. на свещената джамия положи основите през 1623 година.
3. И след това, на горепосочената джамия, обладателят на добри и похвални дела, ел-хадж
4. Ахмед, с настоятелност, направи основен ремонт през 1656 година.“

Любопитна подробност при този паметник е, че само 33 години след полагане на основите на сградата от Юсуф бей се налага извършване на основен ремонт, а след приключването му ул-хадж Ахмед поставя възпоменателния надпис. Предполагам, че е допусната грешка при посочване на годината 1623 за начало на строителството. Основанията ми за това са следните налични писмени паметници:

Б) През 1975 година, под мимбера (катедрата) на джамията открих заровен в земята уникален Коран с размери на листата 60 × 40 см[6]. На първата страница той има две преписки, от които първата гласи: „Благодетелят, покойният ковач Хасан ага от с. Багренджели[7], направи завещание на славната джамия на покойния Юсуф бей. За омилостивяване пред Бога на възвишените им души — четете „Фатиха“[8]. Коранът е написан на това място през 1615—1619 година.“ Следователно, през 1615 г. джамията на „покойния Юсуф бей“ е съществувала. Нещо повече — тя е широко известна, защото ковачът Хасан ага чак от с. Багренци, Кюстендилско, знае за нея.

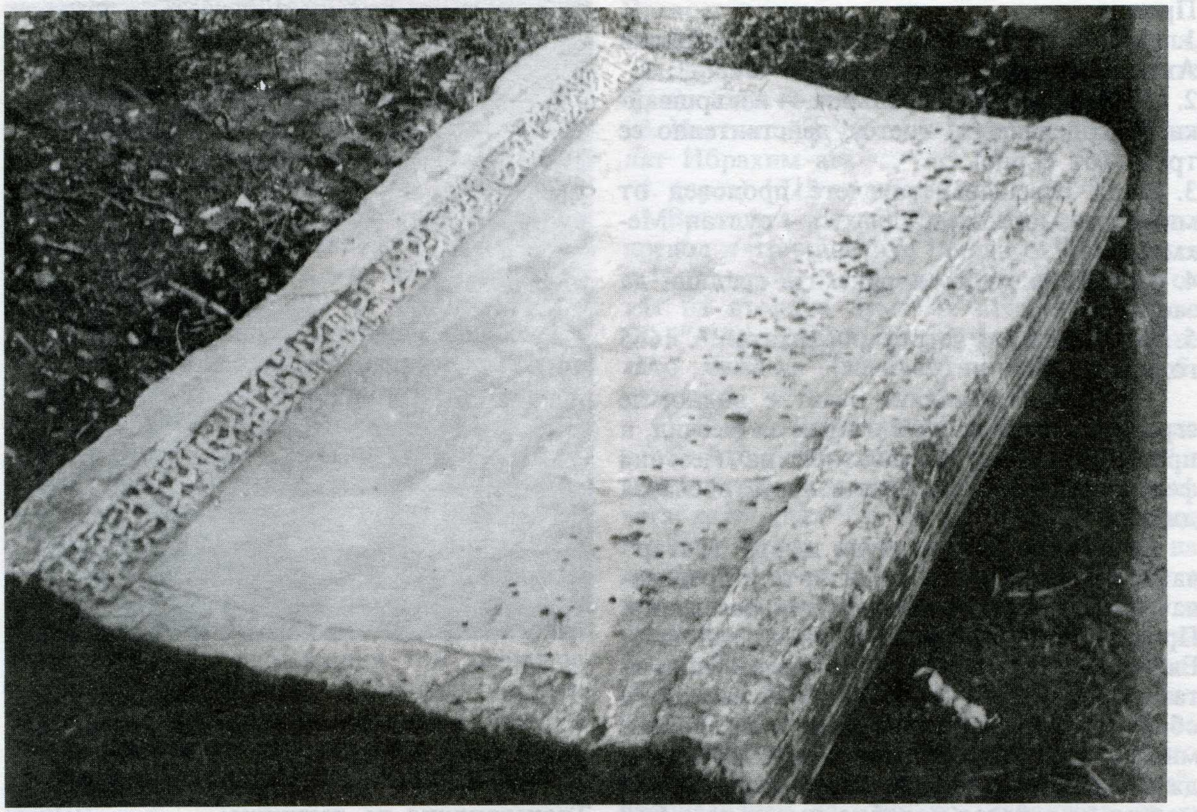

● *Обр. 2. Мраморна плоча за религиозно измиване на покойните мюсюлмани с датиран надпис от 1538 г. Fig. 2. Plaque de marbre pour le lavage religieux des musulmans décédés avec inscription datée de 1538*

В) В двора на джамията се намира грамаден мраморен блок — за религиозно измиване на покойните[9]. Той е с размери: 250 × 120 × 20 см, върху лявата страна на който е изчукан един от най-трудночетливите надписи (обр. 2).

В долния ляв ъгъл на плочата калиграфът е изписал в специално обработено поле датата на изработването, най-вероятно на паметника — „7 рамазан 945 година", отговаряща на 1538 г.

Този факт също ми дава основание да се съмнявам, че джамията „Чарши" в Провадия е строена преди 1623 г. Разбира се, не е изключена вероятността плочата да е пренесена от друго място.

Всички горепосочени данни обосновават постановката, че „Чарши джамия" („Юсуф бей джамия") в Провадия като цяло е един от най-старите запазени паметници на мюсюлманската култура и архитектура у нас.

№ 2. Надпис от „Татар джамия" — Провадия

Втората по древност джамия с възпоменателен османотурски надпис в гр. Провадия е известна под името „Татар джамия". Намира се в западната част на града, вдясно от шосето за болницата. Особеното при нея е извънредно късият „петек"[10] на минарето — около 2 м, а перилата са издигнати несъразмерно високо. Всичко това създава впечатление за набито и тромаво викало.

Възпоменателният надпис на джамията е вграден допълнително над северния официален вход на сградата. Изчукан е върху старателно обработена каменна плоча с размери: 55 × 42 см[11]. Петредният османотурски текст, изпълнен на шрифт подобен на „сиакат", е разположен в специално удължени картуши (обр. 3, обр. 3а).

Транскрипция на арабица:

١. مسيح پاشانك ايدوب فی الحاج احمد مسجدی
٢. جامع كوزل خير ايلمش حقاكه سعی و الهام اتمش
٣. اوقمش منبرنده خطبهٔ سلطان محمد خان[14]
٤. محصل اول مقام روضهٔ دار السلام اتمش
٥. روحلر ايچون الفاتحه ١٠٧٥ سنه

Транскрипция на латиница:

I. „Mesih paşanın idüb fi el-hac Ahmed mescidi
II. cami' güzel hayr eylemiş hakka kih se'yü v-e ilhimam itmiş
III. okumuş minberinde hutbe-i sultan Mehmed han
IV. muhassal ol makam' ravza-i darusselâm itmiş
V. ruhlar içun el-fatiha. 1075 sene."

Превод:
1. „Месих паша направи (сградата). Хаджи Ахмед месчида в
2. красива джамия я превърна — извършвайки благодеяние (за което), действително се труди (от сърце).
3. (При освещаването) чете проповед от мимбера, молейки (Аллах) — султан Мехмед хан[13],
4. заслужено място в райските градини да заеме.
5. За душите им четете „Фатихата“[14]. 1665 година.“

От възпоменателния текст е видно, че сградата е строена най-напред за месчид, а през 1665 г. по инициатива на местния феодал елхадж Ахмед тя е преустроена за джамия[15].

Определен интерес буди името „Татар“ на джамията. По мое мнение тя е предназначена за татари — мюсюлмани, заселени в Провадия по това време. В своите пътеписи Евлия Челеби споменава за преселения на татари през 1651—1652 г.[16] Възможно е обаче татари в Провадия да са се заселили и много преди превръщането на месчида в джамия. Не е изключено даже самият месчид да е носел подобно име и да е бил построен специално за татари. Още през XVI в. през Североизточна България на няколко пъти са минали татарски пълчища, които вършели погроми и насилия над местното население. Има известие даже от 1522 г., че каймакан Мурза Татарски с 46 000 войници разсипал споменатата област[17].

Тук бих желал да подчертая, че и днес около джамията живеят няколко татарски семейства.

№ 3. Надпис от джамията „Саръ Хюсеин“ — Провадия

Третият османотурски епиграфски паметник се намира над главния вход на джамията „Саръ Хюсеин“, разположена в северната част на града[18]. Сградата е построена с масивни каменни блокове, отлично обработени, а минарето, макар и без алем (връх), е стройно и елегантно[19].

Надписът е изработен върху мраморна плоча, голяма част от която е закрита при приспособяването на помещенията от преддверието за живеене[20] (обр. 4).

Транскрипция на арабица:

١. پادشاه حضرت عبد العزيز عادلِ جهان
٢. شاننه دنسه سزادر مهدی صاحب زمان
٣. اولدی معموره موفّق سُبُل اِبالی قوللر
٤. سايهٔ حضرتك اولدی بانی ثانی همان
. . . .

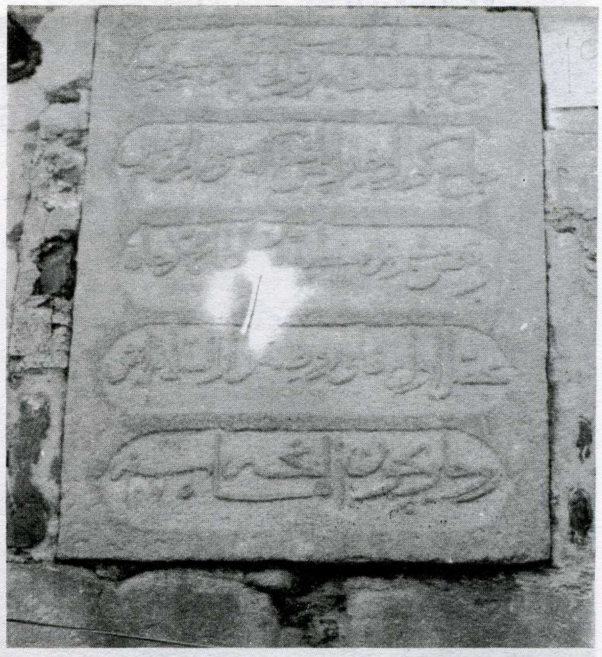

3

● *Обр. 3. Възпоменателен надпис от „Татар джамия“ — гр. Провадия. Fig. 3. Inscription commémorative de „Tatar djamia“ de Provadija*

Транскрипция на латиница:
„I. Padişah Hazret Abdul-Aziz adil-i cihan
II. şanına dense sezadır Mehdi sahib-i zeman
III. oldı ma'mure müvaffak sübül-i ibali kulları
IV. saye-i hazretin oldı bani-i sani heman
. . . .“

Превод:
„1. Падишахът Негово Величество Абдул Азис[21] е най-справедлив на света!
2. Той е заслужил достойнството на Мехди[22] да бъде на времето.
3. Даде навременни пълномощия, прав път на божите раби
4. и покровителството си — Негово Величество, да построим
. . . .“

II. Надписи от джамията в с. Жегларци, Добричко

№ 1

Възпоменателният строителен надпис от полуразрушената още през 1713 г. джамия в с. Жегларци, Добричко, е един от найстарите османотурски епиграфски паметници в Североизточна България[23]. Той е нанесен върху лицевата страна на обикновен каменен блок „пясъчник“ с размери: 40 × 35 × 30 см. Изпъкналият старателно изчукан четириреден текст, с шрифт, подобен на „та'лик“, е ограден с елементарна рамка[24].

Пръв обръща внимание на този паметник турският писател Хамдуллах Супхи, посетил с. Жегларци през 40-те години на нашия в.[25] Дълго време след това за надписа не се знае нищо и даже местното население смятало, че е изчезнал.

Около 1960 г. надписът бе открит по време на експедиция от доц. И. Татарлъ, който го изследва на място, но поради различни причини не го публикува тогава. Това прави през 1962 г. проф. д-р П. Миятев в сп. „Археология“, където датира грешно паметника от 1298/1299 г.[26]

Грешката се дължи според мен на факта, че проф. д-р П. Миятев се предоверява на стоящия над входа на джамията нов надпис, за който ще стане дума по-долу. В него калиграфът механично „пренася и преразказва“ текста на стария надпис, като не обръща внимание, че горната част от кръгчето на цифрата „9“ е отчекната и я приема за „6“.

Няколко години по-късно с изследването на паметника се заема отново И. Татарлъ. През 1966 г. в публикация той коригира грешката на П. Миятев относно датировката на паметника и сочи точната година — 1590. Освен това той прави и старателно проучване на сградата на „Коджа джамия“ в селото[27].

По въпроса за датировката на този интересен паметник изказва компетентно мнение и проф. Стр. Димитров, с което подкрепя становището на И. Татарлъ[28].

Цитирайки гореспоменатите учени, Ж. Попов преразказва в публикация съдържанието на надписа, като си позволява да направи и волни коментари и допълнения, като например това, че Дервиш бей бил мюсюлмански духовник, интуитивно подвеждайки се вероятно от името „Дервиш“[29].

През 70—80-те години паметникът отново изчезва. Едва през 1982 г. по време на експедиция в селото го открих в курника на Абидийн Бейтулов Мустафов[30].

Понеже паметникът ми беше дълго време на разположение, имах възможността най-детайлно да го изследвам, поради което предлагам окончателните резултати[31].
Транскрипция на арабица:

١. صاحب الخيرات والحسنات
٢. درويش بَيْدٌ ٩٩٨ سنه
٣. بوره تعمير ايتدى صاحب الخيرات ابراهيم اغا
٤. سنه ١١٢٨

Транскрипция на латиница:
„I. Sahib-ül hayrat v-el hasenat
II. Derviş bayd-un 998 sene.
III. Bura te'mir itdi sahib-ül hayrat Ibrahim aga
IV. 1128 sene.“

Превод:
„1. Обладетелят на добри и похвални дела,
2. Дервиш — загиналият (положи основите през), 1590 година.
3. Настоящият ремонт извърши благодетелят Ибрахим ага
4. (през) 1713 година.“

Всъщност разликата между настоящия превод и извършените такива от П. Миятев и И. Татарлъ е в разчитането погрешно от тях на втората дума от втория ред като „бей“. Аз приемам варианта на разчитане като „байд-ун“ (загинал) по следните съображения:

1. В оригинала под думата ясно се вижда наличието на три точки — едната под „бе“ и другите две под „ий“. Последната буква чета като „дал“, а не като „кяф“, понеже горната хаста е равна по дължина на долната. Освен това ъгълът между двете хасти е по-малък от 90 градуса, което означава, че не може да е изписана буквата „кяф“. Наличието на миниатюрното изображение на знака „кяф“ е разположено над горния край на „дал“ и в случая означава окончанието „ун“[32]. При по-внимателно вглеждане ясно си личи знакът „джезим“, предназначен за „йи“-то. Забелязва се и счупената къса хаста на диакретичния знак „фетха“ (зебер) над буквата „бе“. В основни линии това са съображенията ми да чета думата „байд-ун“, която в арабския език има значения на „изчезнал“, „загинал“, „пропаднал“[33].

В превода приемам значението „загинал“, тъй като считам, че в един официален документ, какъвто е надписът, не може да се влага смисъла на думата „изчезнал“, особено когато се отнася за един благодетел, и то на религиозна сграда. В подкрепа на становището си бих желал да подчертая, че обикновено в арабския език за „пропадам“ се употребява думата „тахлукат-ун“, а за „изчезна“ — „тахаалака“. Не тълкувам думата „байд-ун“ и като „умрял“, „починал“, „покойник“, тъй като за тези понятия в ориенталската епиграфика почти винаги се употребява „мерхум“.

2. Във всички епиграфски паметници и образците от ориенталската палеография и дипломатика думата „бей“ (бек, бег) е изписана с два знака — буквите „бе“ и „кяф“ (22-ата буква от арабската азбука). А при надписа от с. Жегларци още от пръв поглед се вижда, че върху камъка на въпросното място има повече буквени знаци.

3. Въпреки наличието на повече буквени знаци не приемам думата „бей“ да е изписана на персийски език — „бейк“, с три точки, защото върху камъка съществуват диакритични знаци, а на персийски тази

дума се пише без тях[34]. И нещо твърде съществено — надписът е сътворен предимно с думи от арабски произход.

Всички изследователи на надписа са се изправяли пред въпроса за идентифициране личността на благотворителя — Дервиш. Както вече споменахме, Ж. Попов предполага, че „Дервиш бей бил мюсюлмански духовник“, а И. Татарлъ лансира двама вероятни ктитора — или Дервиш Мехмед паша или босненския бейлербей Дервиш паша, без да дава някаква аргументация или предпочитания на нито един от тях.

След обстоен анализ достигнах до извода, че нито един от изброените личности не е строител на джамията. Основание за това са следните очевидни факти:

1. Думата „бей“ не съществува в оригинала.
2. Ако строителят е бил „паша“, то е изключено този престижен титул да бъде пропуснат в текста.

По време на експедицията в селото записахме интересни предания и легенди, отнасящи се до строителството на „Коджа чешма“ и „Коджа джамия“[35]. В тях се твърдеше, че чешмата е строена от богат османски офицер, което се потвърди след разчитането и превода на възпоменателния й надпис, където на четвъртия ред пише: „началника на охраната на великия везир, майор Ибрахим ага“[36]. Поради тази причина обърнах специално внимание на легендата, която твърдеше, че строител на джамията е бил някакъв поет, който осигурил средствата. Точно какви са били подбудите му, именно в с. Омурфакъх — Емирвакъф (дн. Жегларци) да строи джамия с надпис, не е известно. Тъй като строителството (ремонтът) на сградата е точно датирано — 1590 г., аз се ориентирах да търся в този период поет с името Дервиш.

Оказа се, че един от най-известните поети по него време е Дервиш ага — приближен на султан Мурад хан III (1574—1595). Поетът по произход босненец е роден в гр. Мостар. Автор е на знаменитата книга „Книга на великодушието“, на много преводи на стихове от арабски и персийски на османотурски език. По неизвестни причини обаче, за последните години от живота му няма запазени сведения[37]. Той е най-вероятният ктитор на джамията, въпреки че титулът „ага“ след името му липсва, най-вероятно като по-малко престижна. В оригинала Дервиш е наречен „загинал“ вероятно, защото джамията се сдобива с възпоменателен надпис след приключването на строителството — нещо, характерно в тази практика и по негово време той може би е бил вече покойник.

№ 2

Интересни данни за историята на джамията съдържа и поставеният през време на последния ремонт възпоменателен надпис. Транскрипция на арабица:

١. اولا جامع شريفك بنا اولمسنه صاحب الخيرات
٢. والحسنات درويش بك موفق اولدى سنه ٦٩٨
٣. ثانيا صاحب الخيرات والحسنات[38] ابراهيم اغا
٤. تعمير ايتديرمش موفق اولدى سنه ١١٢٨
٥. ثالثا كافهٔ اهالئ قريه صاحب الخيرات[39]
٦. والحسنات تعميرينه موفق اولدى سنه ١٢٧٨

Транскрипция на латиница:
„I. Evelâ cami' şerifin bina olmasına sahib hayrat
II. v-el hasenat Derviş bey müvaffak oldı sene 698
III. Sani-ya sahib-ül hayrat v-el hasenat Ibrahim aga
IV. ta'mir itdirmiş müvaffak oldı sene 1128.[40]
V. Sahisa-n kaffe-i ehali-i karye-i sahib-ül hayrat
VI. v-el hasenat ta'mirine müvaffak oldı sene 1278.“

Превод:
„1. Най-напред свещената джамия беше построена от обладателя на
2. добри и похвални дела — Дервиш бей, в годината 1590[41].
3. Втори обладател на добри и похвални дела е Ибрахим ага,
4. извършвайки основен ремонт през 1713 година.
5. Трети — командващият жителите на селото[42], е обладател на добри
6. и похвални дела, успешен ремонт извърши (през) 1861 година.“

---

[1] От спомените на стари хора от града и околните села успяхме да установим имената и местонахождението на шест джамии и един месчид (малка религиозна сграда, в която не се служи в петък и през байрама), както следва: а) „Саръ Хюсеин джамия“ — намира се на ул. „Ст. Караджа“; б) „Юсуф бей джамия“ — намира се в центъра на града; в) „Месих паша джамия“, запазена под името „Татарска“ — до болницата; г) „Чобан джамия“, съборена от мюсюлманското настоятелство около 1937 г. — на 300—400 м източно от пощата; д) „Солак джамия“, съборена още преди Освобождението — намирала се на дн. ул. „Г. Илиев“; е) „Махкаме джамия“, известна от различни извори с голямата си библиотека. Разрушена по време на Руско-турската война 1828/1829 г. от артилерийската бомбардировка на града от Рашид паша. Намирала се е покрай реката, около днешния Градски музей; ж) „Абдуллах месчид“ — намирал се е в циганската махала. Не се помни кога точно е унищожен, но се предполага, че това е станало още преди Освобождението.

[2] К. Иречек. Пътувания по България. С., 1974, 921; Ст. Романски. България в образите на Феликс Каниц. С., 1939, с. 165 и др.

[3] К. Иречек. Цит. съч., с. 922.

[4] Спомени на Сали Садъков от Провадия, на 84 г., записани през 1980 г. Цитираната в текста приписка върху Коран и т. н.

[5] Преданията ми разказа през 1980 г. фотографът пенсионер Саркиз Ватанов, родом от Провадия.

[6] Н. Панайотов. Провадийският коран. — Провадийски глас, бр. 11 от 9.VIII.1977 г. Коранът се съхранява в Градския музей — Провадия.

[7] Дн. с. Багренци, Кюстендилско.

[8] „Фатиха" — заупокойна молитва при мюсюлманите.

[9] От разчетените думи на надписа му се разбира, че текстът вероятно е цитат от 94 стих на Корана, който гласи: „Нима ние не разкрихме пред теб своята същност? Не облекчихме ли твоите страдания, снемайки бремето, притискащо твоя гръб? Не те ли възвисихме, успокоявайки душата ти? Нима от това не ти олекна? Да, наистина ти олекна! И когато ти завършиш земния си път, то разкай се и към твоя Господ се устреми!... 7 рамазан 1538 година."

[10] „Петек" — частта между викалото и шапката, над която е върхът на минарето.

[11] Според специалисти каменоделци от града камъкът за надписа е ваден от близката кариера край с. Кривня. Кариерата е работила към 1950 г.

[12] Точката над „х" — изтрита.

[13] Става дума за султан Мехмед IV Авджи (1648—1687).

[14] Призивът се отнася за душите на Месих паша и ел-хадж Ахмед.

[15] По стените от зида се вижда докъде сградата е била предназначена за месчид и откъде разширена при реконструкцията за джамия.

[16] Д. Г. Гаджанов. Пътувания на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в. Превод, с. 666.

[17] М. Дринов. Съчинения. Т. 1. С., 1909, с. 529.

[18] Унгарският художник и пътешественик Феликс Каниц рисува в Провадия една джамия, под която слага името „Саръ Хюсеин". Считам, че той е допуснал грешка в името, понеже нарисуваната джамия по нищо не прилича на „Саръ Хюсеин". Рисунката вероятно се отнася за „Чобан джамия". Вж. Ст. Романски. Цит. съч., с. 165.

[19] Върхът на минарето падна през нощта на 13.VIII.1975 г. по време на силна буря в Провадия.

[20] От десетилетия в джамията не се е извършвала служба. Вече 50—60 години преддверието и пристройката са приспособени за жилища и там битуват няколко мюсюлмански семейства.

[21] Султан Абдул Азиз (1861—1876).

[22] Мехди — светец. Вечно жив. Дванадесетият от шиитските имами.

[23] В подготвения от мен „Корпус на османотурските епиграфски паметници от Североизточна България" са включени около 1000 броя от регистрираните в периода 1972—1992 г. над 50 000 находки.

[24] При определянето на шрифтовете при епиграфските паметници с арабско писмо ползваме в частност следните по-важни съчинения: В. А. Крачковская. К вопросу об алфавитном письме. Епиграфика Востока. М., 1951 г., както и трудовете на турски колеги и други, както следва: Gõkbilgin. Osmanlı paleografia ve diplomatik ilmi. Istanbul, 1979 s.; Baltacioglu, Ismayl Hakkı. Türklerde yazı san'ati, Ankara, 1958 s.; Uzunçarsalı. I. Topkapı Sarayı Müzesi Münürler Seksionu Reberi, Istanbul; Reyhman, J., Zajaczkovski, A. Handbook of Ottoman-Türkich Diplomatich. The a Haghe — Paris, 1968.

[25] Ж. Попов. Жегларци, Оляк, Зърнево и околността. С., 1972, с. 23, б. 6.

[26] П. Митяев. Епиграфски проучвания на паметници с арабско писмо в България. — Археология, 1962, № 1, с. 68.

[27] И. Татарлъ. Турски култови сгради и надписи в България. — ГСУ ФЗФ. Т. 60, 1966, с. 36.

[28] Стр. Димитров. История на град Толбухин. С., 1968, с. 113.

[29] Ж. Попов. Цит. съч., с. 25.

[30] По него време А. Б. Мустафов беше ходжа на селото. Той ми подари камъка, който след около година предадох на музея в гр. Добрич, където се съхранява.

[31] При разчитането изнолзвах специално съоръжение от настолни лампи, реостати и лупи, позволяващо да се променя ъгъла на осветление, интензивност и пр. В публикацията всички думи от арабица, съобразявайки се с възможностите на печатницата, давам с вокализация на кирилица.

[32] В. С. Сегалль. Начальный курс арабского языка. М., 1962, с. 14.

[33] Х. К. Баранов. Арабско-русский словарь. М., 1976, с. 94.

[34] Ю. А. Рубинчика. Персидско-русский словарь. Т. I. М., 1983, с. 247.

[35] Легендите разказа през 1982 г. ходжата Абидийн Бейтулов Мустафов, 66 г., родом от с. Жегларци.

[36] Надписът се намира на чешмата край с. Жегларци. Неуспешен опит за неговото разчитане е правил И. Татарлъ, тъй като плочата била полузакрита с варова мазилка. Затова вероятно той допуща, че строителят на чешмата и джамията е един и същ човек. Нещо повече, И. Татарлъ го преименува с името „някой си Асъм ага". (И. Татарлъ. Цит. съч., с. 40, б. 1.) Това не може да бъде в никакъв случай вярно, понеже джамията е ремонтирана през 1713 г. и през 1861 г., а чешмата е строена през 1806 г.

[37] Ş. Sami bey. Kamus el-lâ-glâm, Istanbul, 1308 H, c. 3, s. 2136 (арабица).

[38] Едната точка над „т" — счупена.

[39] Точката над „хъ" — изтрита.

[40] При транскрипцията на латиница на надписа в публикацията на И. Татарлъ годината 1128Х е разчетена грешно — 1158Х (вж. Цит. съч., с. 39).

[41] При датирането имам предвид истинската цифра „998", независимо че транскрибирам цифрата „698".

[42] Арабската дума „кяффе-йи" всъщност значи „командуващ войските", но в случая конкретно се казва: „командуващ жителите на селото".

Monuments épigraphiques ottomano-turcs de la ville de Provadija et du village de Žeglarci, région de Dobrič

N. PANAJOTOV

(Résumé)

Dans la présente publication sont analysées cinq inscriptions commémoratives provenant de mosquées dont trois de la ville de Provadija, datant respectivement de 1621, de 1665 et de 1861—1876, et deux de la mosquée du village de Žeglarci, rég. de Dobrič, de 1713 et de 1861.

Les inscriptions de Provadija et l'inscription de 1861 de Žeglarci, sont publiées pour la première fois, alors que le monument de 1713 est soumis à une étude détailée qui a permis à l'auteur de proposer une nouvelle variante de déchiffrement, de traduction et de commentaire.

Животински костен материал от римския град Рациария (II—IV в.) край с. Арчар, Михайловградска област

НИКОЛАЙ ИЛИЕВ, ЗЛАТОЗАР БОНЕВ, НИКОЛАЙ СПАСОВ

Римският град Рациария е разположен на десния бряг на р. Дунав, при устието на р. Арчар върху платовидно възвишение, ограничено от двете реки. Археологически разкопки от наши археолози и италианска археологическа експедиция тук се извършват от 10-ина години. Но за съжаление към животинския костен материал не е проявен интерес и досега не е събиран системно. През 1989 г. от изкопите и изхвърлената пръст около разкритите сгради и съоръжения, на дълбочина от около 0,5 до 1,50 м от съвременното ниво, събрахме някои останки от домашни и диви животни (кости от бозайници, птици, риби, влечуги и черупки от мекотели). Тяхното проучване осветлява някои страни от живота и поминъка на тогавашното население и несъмнено ще подпомогне бъдещото археологическо проучване на обекта.

Материали и методи

Събраният костен материал наброява 181 видово определени кости и костни фрагменти, принадлежащи най-малко на 53 индивида. Костните останки са силно фрагментирани и повечето носят белезите на кухненски отпадъци — по тях личат следи от остър предмет, а някои са обгорели. Неопределяемите останки възлизат на 8%. Найсилно са натрошени роговите израстъци, долните челюсти, дългите кости, без някаква система при разчленяването и разрязването на отделните части на трупа. Приблизителният брой на индивидите е изчислен по метода на Бьокьони[1]. Измеренията са дадени в мм, а височината при холката — в см. Размерите са взети само от възрастни индивиди.

Резултати и обсъждане

Фауната е представена от 18 вида бозайници, птици, риби, влечуги и мекотели. Разпределението на костите и приблизителният брой на индивидите по видове и тяхното процентно съотношение е показано на табл. 1, а остеометричната характеристика на домашната кокошка в табл. 2.

Домашни бозайници

Говедо — Bos taurus L.

В материала говедото е представено с 47 цели кости и костни фрагменти, или 26% от общия брой кости и 9,4% от минималния брой индивиди. Костните останки принадлежат изключително на възрастни индивиди, което дава основание да се предполага, че населението от Рациария е отглеждало говедото за работа, мляко и месо.

Mandibula et dentes mandibulares. Намерена е една дясна челюст от старо говедо, с надлъжно разчупване за използване на костния мозък. Поради това, че е силно

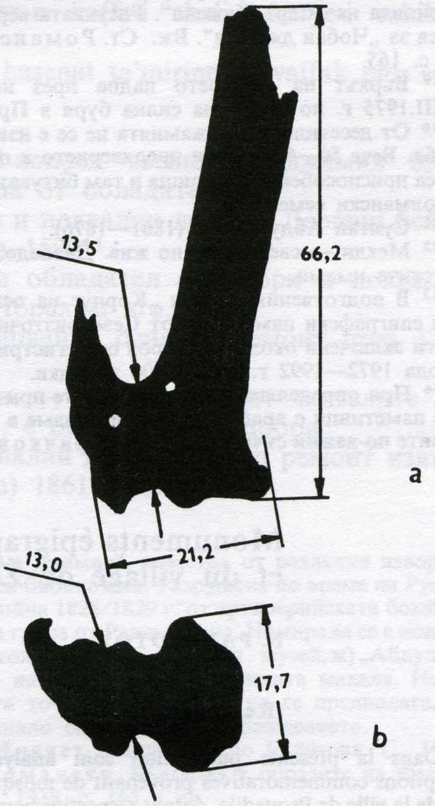

● *Обр. 1. Дистален фрагмент. Fig. 1. Fragment distal*

Таблица 1

Видов състав на фауната

Видове животни	Останки		Индивиди	
	Брой	%	Брой	%
Мекотели				
Речна мида	1	0,55	1	1,89
Риби				
Сом	1	0,55	1	1,89
Шаран	3	1,66	2	3,77
Всичко риби:	4	2,21	3	5,66
Влечуги				
Костенурки	1	0,55	1	1,89
Домашни птици				
Домашна кокошка	35	19,34	11	20,75
Диви птици				
Кокошка/фазан	8	4,42	6	11,32
Колхидски фазан	3	1,66	2	3,77
Зеленоглава патица	2	1,10	1	1,89
Белоглав лешояд	1	0,55	1	1,89
Всичко птици:	49	27,07	21	39,62
Домашни бозайници				
Говедо	47	25,97	5	9,43
Дребни преживни (овца и коза)	36	19,89	6	11,32
Свиня	14	7,73	4	7,55
Кон	7	3,87	2	3,77
Магаре	1	0,55	1	1,89
Куче	8	4,43	2	3,78
Котка	1	0,55	1	1,89
	114	62,99	21	39,63
Диви бозайници				
Благороден елен	5	2,76	2	3,77
Сърна	3	1,66	2	3,77
Дива свиня	4	2,21	2	3,77
	12	6,63	6	11,31
Всичко бозайници:	126	69,67	27	50,94
Общо:	181	100,00	53	100,00

Таблица 2

Остеометрична характеристика на домашна кокошка от Рациария

Наименование на костта	Ширина на дисталната епифиза	Ширина на проксималната епифиза	Обща дължина
Тибиотарзус	12,0	22,5	119,5
	9,4	—	—
	—	20,45	—
	9,6	—	—
	9,8	—	—
	10,0	—	—
	10,3	—	—
	10,05	—	—
Тарзометатарзус	10,95	—	64,0
	—	13,45	—
	11,20	11,00	62,3
Фемур	—	11,55	—
	—	14,35	—
Хумерус	15,25	20,6	73,5
	15,4	—	—
	—	20,5	—
Улна	—	12,65	—
Карпометакарпус	13,85	11,45	41,05
Мандибула	—	—	56,4

повредена бе измерен единствено само един запазен кътник (M_3) с дължина 38 мм и ширина 17 мм.

Humerus. Ширината на дисталния край, измерена при един фрагмент от раменна кост, е 92 мм, а ширината на ставния валяк — 79 мм.

Radius. На един фрагмент от лъчева кост ширината на проксималния край е 70 мм, а най-малката ширина на диафизата — 42 мм. Други два дистални фрагмента имат ширина 72 и 74 мм.

Metacarpus. Две цели метакарпални кости и два фрагмента имат следните размери: най-голяма дължина 207 и 221 мм, ширина на проксималния край 66 и 59 мм, най-малка ширина на диафизата 41, 35,5, 34 и 34 мм и ширина на дисталния край 69, 61, 64 и 62 мм.

Phalanx proximalis manus. Размерите на 4 проксимални фаланги на предния крак са: най-голяма дължина — 64—68 мм, средно 66 мм, ширина на проксималния край — 28—37 мм, средно 31,75 мм, и ширина на дисталния край — 27—35 мм, средно 30,50 мм.

Phalanx media manus. Размерите на 5 средни фаланги са: най-голяма дължина — 40—48 мм, средно 44,20 мм, ширина на проксималния край — 29—34 мм, средно 31,20 мм и ширина на дисталния край — 23—31 мм, средно 27,80 мм.

Femur. На един много повреден фрагмент от бедрена кост ширината на дисталния край е 99 мм.

Tibia. При един фрагмент от голям пищял ширината на дисталния край е 64 мм, а най-малката ширина на диафизата — 43 мм.

Astragalus. Намерени са три скочни кости с най-голяма дължина 68, 72 и 76 мм, най-голяма ширина — 46, 46 и 55 мм и най-голяма дебелина — 38, 44 и 44 мм.

Calcaneus. На една петна кост е измерена дължина 117 мм, и най-голяма ширина — 32 мм.

Metatarsus. Две цели метатарзални кости и 2 фрагмента имат следните размери: най-голяма дължина 199 и 216 мм, ширина на проксималния край — 44, 51, 44 и 44 мм, най-малка ширина на диафизата — 25, 30, 26 и 25 мм и ширина на дисталния край — 52, 63 и 57 мм.

Phalanx proximalis pedis. Размерите на 7 проксимални фаланги на задния крак са: най-голяма дължина — 58—67 мм, средно 64,14 мм, ширина на проксималния край — 26—34 мм, средно 30,57 мм, ширина на дисталния край — 25—33 мм, средно 29 мм.

Phalanx media pedis. Една втора задна фаланга има дължина 39 мм, ширина на проксималния край — 28 мм, и ширина на дисталния — 22 мм.

Полът на говедото е определен въз основа на наличните цели метакарпални кости според Цалкин[2] и други автори, като се взе предвид корелацията между най-голямата дължина и най-малката ширина на диафизата. Височината при холката бе определена с коефициентите на Цалкин[3], Фоок[4] и Василев, Атанасов, Цонев[5], а така също и по метода на Атанасов, Василев, Цонев[6] въз основа на метакарпалните и метатарзалните фрагменти. Една цяла метакарпална кост с дължина 207 мм принадлежи на бик с височина при холката по Цалкин и Фоок (за бици), съответно 129,17 и 129,39 см, а друга — с дължина 221 мм принадлежи на крава, с височина при холката, изчислена по Цалкин, Фоок и Василев, Атанасов, Цонев (за крави), съответно — 132,16, 132,60 и 131,10 см. Две цели метатарзални кости с дължина 199 и 216 мм принадлежат на крави, а височината при холката, изчислена по Цалкин, Фоок и Василев, Атанасов, Цонев съответно 106,27, 106,46 и 104,67 см и 115,34, 115,56 и 113,62 см. Височината при холката, изчислена по три метатарзални фрагмента, принадлежащи на крава, е съответно 119,23 см. Ръстът на кравите в Рациария, изчислен по метода на Цалкин, варира от 106,27 — 132,16 см, средно — 117,92 см. По ръст не наподобяват местното сиво искърско говедо, чиято височина при холката е 117—118 см[7]. Измерванията показват, че преобладават едри екземпляри. Техните размери и морфологични особености клонят към примигенен тип. Липсват рогови израстъци и черепни фрагменти, за да се направи допълнително преценка за физическия тип на говедото и евентуално за наличието на кръстоски. Само в някои случаи костите принадлежат на дребни екземпляри. По размери и морфологични особености те клонят към брахицерния тип. Остеометричните данни дават основание да се предположи, че в Рациария е отглеждан предимно примигенен тип говедо и съвсем ограничено — брахицерен тип.

Дребни преживни

По броя на намерените кости овцата и козата заемат второ място след говедото. От тях са открити общо 36 кости, принадлежащи на 6 индивида, или 19,9% от броя на костите и 11,31% от минималния брой на индивидите. Видовото диференциране бе направено само на 27 кости поради силното им фрагментиране. От тях 21 принадлежат на овца и 6 на коза, или съотношението между двата вида е 3,5:1 в полза на овцата, което показва, че овцевъдството е било по-развито от козевъдството.

Овца — Ovis aries L.

Procc. cornuales. На един рогов израстък от мъжки индивид е измерен голям диаметър при основата 53 мм.

Mandibula et dentes mandibulares. При три случая височината зад M_3 варира от 33—38 мм, средно — 35,67 мм, при четири — дължината на P_2 — M_3 е от 68—81 мм, средно — 75,25 мм, при пет — дължината на M_1 — M_3 варира от 47 — 52 мм, средно — 49,40 мм, а при 5 случая дължината на M_3 е от 19 — 24,5 мм, средно — 22,60 мм.

Tibia. Ширината на дисталния край при два големи пищяла е 27 и 28 мм, а най-малката ширина на диафизата — 16 и 17 мм, и ширина на дисталната ставна повърхност — 22 и 22,5 мм.

Acetabulum. Един повреден ацетабулум има дължина 28 мм и ширина 26 мм.

Metatarsus. При един фрагмент на метатарзус е измерена ширина на проксималния край 23 мм и най-малка ширина на диафизата — 13,6 мм.

Коза — Capra hircus L.

Procc. cornuales. Два рогови израстъка от мъжки и женски индивиди имат следните размери: голям диаметър на основата — 49 и 32 мм, малък диаметър на основата — 29 и 22 мм, обхват на основата 125 и 88 мм и дължина на голямата извивка — 175 и 112 мм.

Metacarpus. При един фрагмент от метакарпус е измерена ширина на проксималния край 26,5 мм и най-малка ширина на диафизата — 16,5 мм.

Домашна свиня — Susu scrofa domestical L.

Намерени са 14 кости — (7,79% от материала), които принадлежат на 4 индивида — (7,6%). Сред домашните бозайници, използвани за храна, тя заема 3-то място. Намерените костни фрагменти са на израснали възрастни индивиди.

Mandibula et dentes mandibulares. Дължината на M_1 — M_3 при 5 случая варира от 58—71 мм, средно — 64,80 мм, а дължината и ширината на M_3 е съответно 25—31 мм, средно — 27,60 мм и 14—17 мм, средно 15,80 мм.

Calcaneus. Намерени са 4 петни кости, на които е измерена най-голяма дължина — 78, 81 и 82 мм, и най-голяма ширина — 21, 24, 21 и 23 мм.

Astragalus. При една скочна кост е измерена най-голяма дължина — 38 мм, и ширина — 24 мм.

Височината при холката е изчислена по метода на M. Teichert[8]. При три петни кости тя варира от 72,85 до 76,59 см, а по една скочна кост е 68,02 см. По ръст домашната свиня от Рациария не се отлича-

2

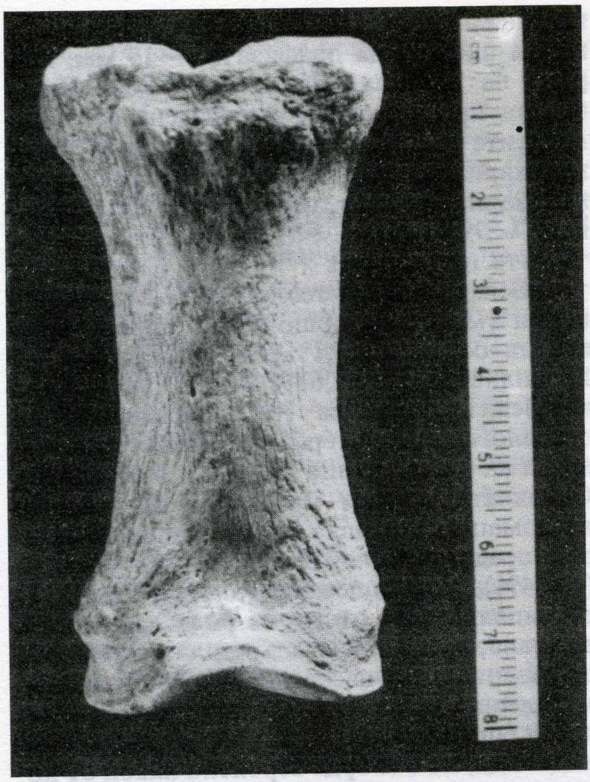

● *Обр. 2. Плантарен изглед на първа фаланга на домашно магаре (снимка на Виктор Хазан). Fig. 2. Vue plantaire de la première phalange d'âne domestique (photo Viktor Hazan)*

ва от свинята от късноантичното селище в Бяла вода, Перник[9] и наподобява източнобалканската свиня, която има височина при холката от 70 до 80 см[10].

Кон — Equus cabalus L.

По броя на намерените кости — 7, или 3,9%, конят заема 4-то място между бозайниците. Всички кости принадлежат на възрастни и стари индивиди, което предполага, че преди да са били използвани за храна, конете вероятно са били използвани като работна сила.

Mandibula et dentes mandibulares. На една дясна значително повредена долна челюст са направени следните измервания: дължина на P_1 — P_3 — 83 мм, дължина на P_2 — 26,5 мм, ширина на P_2 — 20 мм, дължина на P_3 — 25,5 мм, ширина на P_3 — 19,5 мм, дължина на M_1 — 25 мм, ширина на M_1 — 19,5 мм, дължина на M_2 — 25 мм, и ширина на M_2 — 18 мм.

Humerus. Измерена е най-малка дължина на шийката 65 мм, дължина на дисталния край — 91 мм, дължина на ставната повърхност — 55 мм, и ширина на ставната повърхност — 48 мм.

Metacarpus. Един метакарпус има дължина 223 мм, ширина на проксималния край — 48 мм, най-малка ширина на диафизата — 31 мм, и ширина на дисталния край — 46 мм.

Височината при холката е определена по таблицата на Вит[11]. Изчислена по единствения метакарпус с дължина 223 мм, тя е 138 см. Съгласно схемата на Браунер[12] за категоризирането на конете, изхождайки от съотношението между най-малката ширина на диафизата и най-голямата дължина на метакарпалните кости, конят от Рациария със съотношение 13,9% принадлежи към групата на тънконогите коне, със среден ръст и по физическия си тип би следвало да се отнесе към източните ездови коне. Че конят е ездови, ни насочва и фактът, че кътните зъби в областта на премоларите са неправилно изтрити — характерна е една вдлъбнатина, която би се получила вероятно от физическото въздействие на трензелата върху дъвкателната повърхност на зъбите.

Магаре Equus asinus L.

Магарето е представено само с една предна проксимална фаланга, която има най-голяма дължина 74 мм, ширина на проксималния край 38 мм, най-малка ширина на диафизата — 24 мм, и ширина на дисталния край — 33 мм.

Кости от домашно магаре по българските земи от древността са рядко срещани находки. Доколкото ни е известно, останки от домашно магаре са намерени единствено в Дуранкулак[13], Хума[14], Бела вода, Перник (III — IV в. н. е.)[15] и Преслав (IX — X в. н. е.)[16]. Находката на домашно магаре от Рациария е една от най-старите. Според Рибаров (непубл.) магаре е намирано и от античността на Созопол и Кабиле.

Куче — Canis familiaris L.

Кучето е представено с 8 кости — (4,4%). Костните останки са сравнително добре запазени. По тях липсват характерните белези на кухненски отпадъци, което показва, че в Рациария месо от кучета не е консумирано.

Atlas. Два първи шийни прешлена имат най-голяма дължина 41 и 36 мм, дължина на дорзалната дъга — 15 и 16 мм, а на вентралната — 9 и 9 мм. Ширината на краниалната и каудалната ставна повърхност са съответно 45 и 37 мм и 35 и 32 мм. Най-голямата ширина е 84 и 70 мм.

Humerus. На една цяла раменна кост са измерени: най-голяма дължина — 179 мм, ширина на проксималния край — 29 мм, краниокаудален диаметър на caput humeri — 27 мм, ширина на caput — 24 мм, ширина на дисталния край — 31,5 мм и ширина на трохлеята — 26 мм. В дисталния край на раменната кост ясно личат остеоартрозни изменения, които говорят за прекаран възпалителен процес (или травма) в областта на лакетната става.

Radius. Два фрагмента от лъчева кост имат ширина на дисталния край 21 и 23 мм и най-малка ширина на диафизата 12 и 12,5 мм. Femur. Ширината на проксималния край на един фрагмент от бедрена кост е 41 мм, най-малка ширина на диафизата — 15 мм, ширина на caput femor 21 мм и краниокаудален диаметър на caput femori — 22 мм. Tibia. На един голям пищял е измерена най-голяма дължина 206 мм, ширина на проксималния край — 34,2 мм, най-голяма ширина на диафизата — 14 мм, и ширина на дисталния край — 23,5 мм. Височината при холката е определена с коефициентите на F. Condelka[17]. По раменна кост тя е 60,32, а по голям пищял — 60,15 см. Тези данни ни дават основание да приемем, че в Рациария са били отглеждани, сравнително, едри стражеви (овчарски) кучета. Ако се съди обаче по костните останки, трябва да се приеме съществуването и на една по-дребна порода кучета — вероятно използвани за ловни цели.

Домашна котка — Felis catus L.

Намерен е само един фрагмент от лъчева кост с ширина на проксималния край 8 мм.

Диви бозайници

Дивите бозайници са представени с ограничен брой кости — 13 (7,2%), принадлежащи на три вида: благороден елен, сърна и дива свиня (табл. 1). Костният материал носи белезите на кухненски отпадъци, което показва, че те са били използвани като източник на месо.

Благороден елен — Cervus elaphus L.

Намерени са 5 костни фрагмента, принадлежащи на 2 индивида. На един фрагмент от лъчева кост е измерена ширина на проксималния край 65 мм и ширина на проксималната ставна повърхност — 60,5 мм. Ширината на дисталния край на един фрагмент от метакарпус е 47 мм. Намерена е една скочна кост с най-голяма дължина 58 мм, най-голяма ширина — 35,5 мм и дебелина — 31 мм.

Сърна —Capreolus capreolus L.

Представена е с 3 кости (1,7%), принадлежащи на два индивида. На два фрагмента от голям пищял е измерена ширина на дисталния край 29 и 27 мм.

Дива свиня — Sus scropha ferrus L.

По броя на намерените 4 кости, или 2,21%, от два индивида, дивата свиня заема 2-ро място сред дивите бозайници. На една лява метакарпална кост (Mc-III) е измерена дължина 82 мм, ширина на проксималния край — 24 мм, най-малка ширина на диафизата — 17 мм, ширина на дисталния край — 19 мм. Размерите на една метатарзална кост (Mt-III) са: дължина 107 мм, ширина на проксималния край — 25 мм, най-малка ширина на диафизата — 19 мм, ширина на дисталния край — 25 мм. Височината при холката е определена с коефициентите на M. Teichert. По една трета метакарпална кост тя е 87,90 см, а по трета метакарпална кост, вероятно от едър мъжкар — 99,93 см.

Птици — Aves

Изследваният остеологичен материал от птици възлиза на общо 49 бр. определяеми костни останки (27,1%), принадлежащи на 21 индивида — 39,61% (табл. 1). Изцяло запазените кости са 10. Определянето на остеологичния материал показва присъствието на 4 вида птици (3 диви и 1 домашен). Основната част от материала принадлежи на домашна кокошка (Gallus gallus domestica), представена с 35 бр. костни останки (19,34%), принадлежащи на най-малко 11 екземпляра. Два от тях са били използвани за храна, преди да са завършили растежното си развитие, т.е. населението е консумирало и пилешко месо. Двете тарзометатарзални кости принадлежат на възрастни женски индивиди, но е твърде вероятно някои от поедрите тибиотарзални кости да са били на петли (табл. 2). Според размерните си показатели домашните кокошки от Рациария се отнасят към сравнително примитивна по-дребна порода от универсален тип, вероятно с месно-яйчна насока на използване. По костите липсват следи на обгаряне, което е указание, че кокошето (пилешкото) месо не се е приготвяло за храна чрез опичане на директен огън.

Кокошовите птици са представени с още един вид от местната орнитофауна — колхидски фазан (Phasianus colchicus colchicus). Понастоящем се счита, че този вид (респ. подвид в България) е запазил расовата си чистота единствено в природния резерват „Долна Топчия“ край гр. Елхово. В останалите райони на страната той отдавна е заменен от интрадуцираните у нас чуждоземни (азиатски) подвидове — пръстенчатия и монголски фазан. В Европа и в България екзотичните подвидове фазани са пренесени след XVII в., поради което всички намерени останки от този вид, надеждно датирани преди XVII в. би следвало да отнасяме към номинантния (колхивски) подвид на фазана. В орнитологичната ни литература има немалко сведения за разпространението му в недалечното минало[18], повечето от които се отнасят за Южна България. Сведенията за Северна България засягат Лудогорието и Южна Добруджа (XIX в.). Археологическите изследвания на някои находища в Дунавската равнина значително разшириха сведенията ни за разпространението на колхидския фазан в миналото. Засега той е установен в римския град Никополис ад Иструм (II—V в.)[19], Кабиле (I хил. пр.н.е. — V в. н.е.), Карнобат (VI—XIX в.), Гарван (VI—XI в.)[20], Кривня (IX—X в.), Ямбол (IX — XIII в.), Хисарлъка (X—XII в.)[21], Дядово (XI—XII в.) и Боден (X—XIV в.)[22]. В материалите от Рациария видът е представен от 3 кости — 2 тибиотарзуса и 1 тарзометатарзус на възрастен женски екземпляр. Общо те принадлежат на най-малко 2 екземпляра. Вероятно колхидският фазан е бил желан пернат дивеч в крайречните гори, които допреди 1600 г. са покривали значителна част от за̀ливните крайбрежия на реките Дунав и Арчар, между които е разположен градът.

Речно-блатните биотопи са предоставяли благоприятни условия за разнообразен блатен (водолюбив) пернат дивеч, но сред костните останки се натъкваме само на такива от зеленоглава патица (Anas platyrhynchos L.), която и днес е най-разпространена ловна блатна птица в Европа, Азия и Северна Америка. В материала е представена с 2 кости от крилата — раменна и лакетна, на 1 възрастен екземпляр. Може би най-голям интерес представлява намирането на дистален фрагмент от лява карпометакарпална (киткова) кост на белоглав лешояд (обр. 1.). Gyps fulvus Hablizl X. Този вид сега е една от най-редките гнездещи птици в България и е включен в „Червена книга“ на България“ и няколко оцелели находища в Източните Родопи са недалеч от границата ни с Гърция. Допреди 30—40 години е бил сравнително често срещан по скалистите терени в предпланинските и планинските райони на страната[23]. Археологичните ни данни за този вид се отнасят за 3 селища: тракийският култов център Багачина (V хил. пр.н.е. — V в.) край с. Сталийска махала, Михайловградска област, античният град Кабиле край Ямбол и Велики Преслав (IX—X в.)[24]. Като една граблива птица с ефектно оперение, белоглавият лешояд вероятно се е ценял като паркова (зоопаркова) птица в римските зверилници. Възможно е този вид да е имал и някакво друго неустановено засега значение за древни жители (напр. дългите до 50 см махови пера на крилата), но по-вероятно е единствената находка да има съвсем случаен характер. Общоизвестно е, че като мършоядни птици лешоядите често посещават градските сметища, където търсят храната си. Установени са и 8 кости от млади индивиди на кокошови птици („кокошка), фазан — Gallus (Phasianus), за което е по-логично да допуснем, че принадлежат на пилета (Gallus g. domestica).

В заключение може да се обобщи, че жителите на Рациария си доставяли необходимото им за храна птиче месо чрез двата широко разпространени от дълбока древност източника — лова и птицевъдството. Безспорно е, че птицевъдството е имало решаващо значение в това отношение и като цяло е осигурявало 1/4 от общото количество на месната храна. То се основавало единствено на отглеждането на домашната кокошка. Безспорен е и големият дял на ловните птици в изхранването на населението. Те са изпълнявали ролята на допълнителен източник, който е ползван по-скоро за разнообразяването на храната, а, изглежда, и като редовен хранителен източник.

Влечуги — Reptilia

Костенурка — Testudo sp. Намерен е един фрагмент на карапакс на сухоземна костенурка.

Заключение

Ограниченият обем на животинския костен материал от Рациария позволява да се направят само приблизителни изводи за ръста на животните, развитието на животновъдството и мястото на лова в икономиката на античния град. Анализът на резултатите от остеологичното проучване дава само частична представа за физическия тип на животните и тяхното разпространение, но несъмнено те допринасят за опознаването на основните видове животни, използвани в бита на жителите на града.

Костите на домашните бозайници съставляват 63% от всички останки, а на дивите — 7,2%. Приблизителният брой на индивидите при тях е съответно 20,8% и 18,9%. Общо домашните животни (птици и бозайници) съставляват 82,3%, а дивите, вкл. ловните птици и рибите — 17,7%. Тези данни показват, че обитателите на Рациария са имали сравнително стабилно животновъдство, което е било в състояние да осигурява ритмично основната част от жизнено необходимите продукти и суровини, чийто доставчик са преди всичко домашни бозайници и на второ място — домашните птици. Обект на целенасочена дейност са: птиците — 37,9%, дребните преживни — 20,7%, говеда — 17,2%, свине — 13,8%, коне — 6,9% и магарета — 3,5%.

Остеологичното проучване на костния материал показва, че птицевъдството е водещ отрасъл в стопанската структура на Рациария. То е било доставчик на месо, яйца и перушина. Консумирано е месо от пилета и възрастни птици. Отглеждана е примитивна, по-дребна, универсален тип кокошка, вероятно с месно-яйчна насока.

На второ място по стопанско значение идва овцевъдството и козевъдството. Съотношението на костите между овцата и козата е приблизително 3,5:1 в полза на овцата. Въпреки че това съотношение не може да се смята за точно, то дава известна представа за по-големия дял, който е заемала овцата в животновъдството.

Почти равностойно на овцевъдството и козевъдството, но на трето място по значимост се нарежда говедовъдството. Отглеждан е предимно примигенен тип говедо, което в ръстово отношение (около 118 см) наподобява местното сиво искърско говедо.

Свиневъдството се нарежда на четвърто място. В ръстово отношение свинете са наподобявали източнобалканската порода и са имали височина средно около 73,28 см.

Конят и магарето са използвани като впрегатни и ездитни животни. Няма сигурни данни, че тези животни са използвани за консумативни нужди.

Вероятно са отглеждани две породи кучета: по-дребна — ловджийска, и по-едра — стражеви (овчарски) кучета.

В костния материал са открити останки и от благороден елен, сърна, дива свиня и костенурка, което съвсем не означава, че останалите диви животни не са били обект на лова. Независимо от това, че процентът на останките от риби (сом Silurus glanis) и (шаран Cyprinus carpio) и черупки от миди Unio sp. е много нисък, може да се предполага, че населението от Рациария е използвало за прехрана и представителите на речната фауна на реките Дунав и Арчар.

Костенурките вероятно са събирани и използвани за храна като разнообразие на менюто.

Ловът и риболовът като допълнителен източник на месо и суровини се обособяват като изключително важна ловностопанска дейност. От цялата месна храна, която се консумира в Рациария 64,4% се падат на домашните бозайници и птици (40% и 24,4%) и 35,2% на дивите бозайници и ловни птици (15,2% и 20%), което потвърждава, че дивите животни са били редовен източник на месна храна.

Сред костните останки се намериха и няколко оръдия на труда и предмети на бита, изработени от кост и рог: една копачка от еленов рог, две дръжки на сечива от еленов рог и една дръжка, вероятно за нож, изработена от голям пищял на елен, зелено оцветена, вероятно от медната обшивка.

---

[1] Ш. Бьокьони. Новый метод вычисления количества особей животных в остеологическом материале из археологических местонахождений. — Бюлл. МОИП, отд. Биол., 74 (6), 1969, 69—71.

[2] В. И. Цалкин. Изменчивость метаподия и ее значение для изучения крупного рогатого скота древности. — Бюлл. МОИП, отд. Биол., 65 (1), 1960, с. 109.

[3] В. И. Цалкин. Цит. съч., 109—126.

[4] J. Fook. Metrische Untersehungen an Metapodien einiger europäscher Riderrassen. Diss. München, 1966.

[5] В. Василев, К. Атанасов, П. Цонев. Проучвания върху корелационната зависимост между някои размери на метаподите и височината при холката у крави от породата българско кафяво говедо. — Научен труд ВИЗВМ, ВМФ, 26, 1979, с. 149.

[6] К. Атанасов, В. Василев, П. Цонев. Върху някои корелационни зависимости между размерите на метаподите на праисторическото говедо у нас. — Научен труд. Т. XXVII (1), ВИЗВМ, 1980; В. Василев. — Изследвания на фауната от селищна могила Овчарово. — Интердисциплинарни изследвания, кн. XII, 1985, 148—151.

[7] Г. Хлебаров. Животновъдство. С., 1934.

[8] M. Teichert. Osteometriche Unterschungen zur Berchung der Widderristhöhe bei vor- und frühgeschichtlichen Schweinen. — Kühn.-Archiv, 83, 1969. 237 S.

[9] Н. Илиев, Зл. Боев, Н. Спасов. Животински кости от късноантична вила и ранновизантийско селище в кв. Бела вода, Перник (под печат). — Археология.

[10] Г. Хлебаров. Източнобалканска свиня. С., 1922.

[11] В. О. Вит. Лошади пазырыкских курганов. — Советская археология, XVI, 1952, 172—173.

[12] Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. — ИАИ, 1955, 214—217.

[13] Л. Нинов. Домашните и дивите животни от средновековното укрепено селище край с. Хума, Разградски окръг. — РП, XVII, 183.

[14] Л. Нинов. Цит. съч., с. 183.

[15] Н. Илиев, З. Боев, Н. Спасов. Цит. съч. (под печат).

[16] Н. Илиев. Непубликувани материали от Велики Преслав (IX—X в.).

[17] F. Condelka. Das Verhalthis der Ossa longa zur skeletthöhe beides Saugetieren Verhandl. d. Naturforschunden vor Brüm, 24, 1986.

[18] Н. К. Боев. 1985. Колхидски фазан — див (Phasianus colchicus colchicus L. 1758). — В: Червена книга на НР България. Т. 2. Животни. С., БАН, 97—98.

[19] З. Н. Боев. Птиците на римския град Никополис ад Иструм (II—VI в.) при с. Никюп, Ловешка област. Historia naturalis bulgarica, 3 (под печат).

[20] З. Н. Боев. Костни останки от птици. — В: Ж. Въжарова. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI—XI в. С., БАН, с. 68.

[21] З. Н. Боев, Г. Рибаров. Птиците в бита на жителите от средновековното селище на Хисарлъка (Сливен, X—XII в.). — Известия на музеите от Югоизточна България. Т. XII, с. 207—212.

[22] Z. N. Boev. (in press). Birds from Antiquity in the Bulgarian Lands Contribution in Science, Los Angeles.

[23] С. Симеонов. 1990. Gyps fulvus Hablizl, 1783. — Обикновен белоглав лешояд. — В: Фауна на България. Т. 20. Птици. С., БАН, 160—162.

[24] З. Н. Боев., Н. С. Илиев. Птиците и тяхното значение за жителите на Велики Преслав (IX—X в.). — Археология (под печат).

Ossements d'animaux de la ville romaine de Ratiaria (IIe—IVe s.) près d'Arčar, village de la région de Montana

N. ILIEV, ZL. BOEV, N. SPASOV

(Résumé)

Les ossements d'animaux dont on a déterminé l'espèce, sont au nombre de 181: os et fragments d'os d'animaux domestiques et d'animaux sauvages (mammifères, oiseaux, poissons et reptiles) et coquilles de mollusques, appartenant au moins à 53 individus. Les ossements portent les traces de restes de cuisine. Les os des mammifères domestiques constituent 63% de tous les restes, alors que les os d'animaux sauvages sont 7.2%. L'objet d'élevage étaient: les volailles — 37.9%, les petits ruminants (moutons et chèvres) — 20.7%, les bœufs — 17.2%, les porcs — 17.8%, les chevaux — 6.9% et les ânes — 3.5%.

L'étude ostéologique des ossements a montré que l'élevage de la volaille constituait la principale branche de la structure économique de Ratiaria. Cette activité fournissait de la viande, des œufs et du plumage. On consommait des poulets et de la volaille adulte. On pratiquait l'élevage d'une poule primitive, de taille plus petite, de type universel, probablement pour la viande et les œufs. En second lieu par son importance économique se plaçait l'élevage du mouton et de la chèvre. Le rapport entre les moutons et les chèvres faisant l'objet de l'élevage, est de 3.5:1. Presqu'à l'égal de cette dernière activité venait l'élevage du bœuf. On élevait principalement des bœufs d'un type primigène, d'une auteur moyenne de la population d'environ 118 cm, semblable au bœuf gris autochtone d'Iskăr. L'élevage du porc venait en quatrième position. Par rapport à la hauteur, les porcs élevés à Ratiaria ressemblaient aux porcs des Balkans de l'Est et étaient hauts d'environ 73.28 cm. Le cheval et l'âne étaient utilisés de toute vraisemblance comme des bêtes de trait et d'équitation. Il n'y a pas de données témoignant que ces espèces animales aient été utilisées à la nourriture. On élevait deux sortes de chiens: pour la chasse et des chiens de garde (bergers), plus gros.

Parmi les ossements, on a découvert aussi des os de cerf, de biche, de porc sauvage et des restes de tortue, ce qui ne signifie pourtant pas que d'autres représentants de la faune vertébrée autochtone n'aient pas fait l'objet de la chasse.

Bien que le pourcentage des restes de poisson (silure et carpe) et de coquilles de moules soit très inférieur, on peut supposer que la population de Ratiaria avait pleinement utilise à son alimentation les ressources du Danube et de l'Arčar. La carapace de tortue qu'on a trouvée laisse supposer qu'on ramassait et mangeait les tortues pour faire varier le menu.

La chasse et la pêche comme sources complémentaires de viande et de matières premières sont devenues peu à peu des activités d'importance économique exclusive. De toute la viande consommée par les habitants de Ratiaria, 64.4% revenaient aux mammifères et à la volaille domestiques, 35.2% — aux mammifères sauvages at au gibier à plumes, ce qui montre que les animaux et les oiseaux sauvages étaient une source régulière de viande.

Критика и рецензии

А. БОНЕВ. ТРАКИЯ И ЕГЕЙСКИЯТ СВЯТ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА II ХИЛЯДОЛЕТИЕ ПР. Н. Е. — РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ. XX. С., БАН, 1988. 96 с., 11 ТАБЛА, 41 ОБРАЗЦИ.

Работата на А. Бонев е първото монографично проучване върху културните взаимоотношения на носителите на късните бронзови култури от българските земи и Егея. Тя е синтез на дългогодишната проучвателска дейност на автора по темата.

В „История и състояние на проучванията на късната бронзова епоха в Тракия“ (гл. I, с. 7—29) е направен критичен преглед на публикациите от началото на XX в. досега, в които основна тема са именно контактите на кснобронзовите култури от българските земи със съседните територии. Отделено е място преди всичко на българските автори. За съжаление не е определено точно понятието „Тракия“, което днес е с различно съдържание в отделните разработки. Като базисно в монографията би трябвало да се приеме уточнението в Предговора, че „когато се разглежда развитието на материалната култура на Тракия, се спираме изключително на археологическите паметници, открити на територията на днешна България“ (с. 6).

В началото на глава II („Характеристика на материалната култура на Тракия“) (с. 23—64) е направен кратък преглед на селищния живот. Предложена е типология на селищата — открити, върху селищни могили, наколни, пещерни и върху хълмове (с. 23—24). Разгледани са двата основни според автора занаята през късната бронзова епоха в българските земи — грънчарството и металургията и обработката на бронза. Посочено е, че в грънчарството е налице определена стандартизация не само във формата на съдовете и украсата им, но и в начина на изработката и размерите им, а основните орнаментални техники са т. нар. „фалшив шнур, врязване и щемпелуване“ (с. 24). А. Бонев прави обстоен анализ на металургията и металообработването (кухи брадви, сърпове, двойни брадви, ками и ножове, метални съдове и др.) (с. 24—38) от гледна точка на темата на изследването. Отделено е специално място на двойните брадви, от които са известни три типа: бипенс (Семерджиево), Бегунци и лабрис. Броят на откритите находки не е голям, но, както посочва и самият автор, те са важен извор за тракийско-егейските отношения през късната бронзова епоха. Брадвата от Семчиново е отнесена към XV—XIII в. пр. н. е., а откритите слитъци с форма на „изпъната волска кожа“ — към XIV в. пр. н. е. Доказателство за местното металообработване са откритите калъпи за отливане на метални предмети, въпреки че медни рудници, експлоатирани през късната бронзова епоха в българските земи, не са открити (с. 28).

Съществено място във втора глава е отделено на златното съкровище от Вълчитрън (с. 29—39). Особено внимание е обърнато на датировката и на украсата като датировъчен елемент. Въз основа на многобройни паралели на отделните орнаментални мотиви и на някои форми на съдовете с Егеида съкровището е датирано към втората половина на XIV в. пр. н. е., или около 1300 г. пр. н. е. Авторът приема, че златото, от което са изработени съдовете, има карпато-дунавски произход, а за среброто, с които са украсени големите дискове, допуска, че е импорт вероятно от хетската империя (чрез посредничеството на Троя). Като цяло съкровището се свързва с култа към слънцето като върховно божество.

Важни за темата са включените от А. Бонев мраморни орнаментирани плочи от Разлог — м. Столоватец, чиято долна хронологическа граница е според него XV в. пр. н. е., и направеният задълбочен анализ на находките от културата на инкрустираната керамика (Северозападна България) и на т. нар. „трансбалкански къснобронзов хоризонт“ (култура Пловдив — Зимнич — Асеновец — Черковна) (с. 39—59). Основно място при анализа на културата на инкрустираната керамика е отделено на съдовете от известния некропол с трупоизгаряне при с. Орсоя, Михайловградско. Предложена е класификация и типология на съдовете, които са разделени на погребални урни (общо 12 типа); кантароси (3 типа); чаши (2 типа); купи (единични находки); похлупаци; киатоси; съдове тип „солница“ и зооморфни съдчета. Разгледани са също откритите антропоморфни камбановидни фигурки и моделите на култови брадви с ромбовидна форма. Глинените модели на лодка и урна, т. нар. „култова сцена“ и откритата подставка с цилиндрична форма са според автора без паралели в обширния ареал на културата с инкрустирана керамика (с. 49).

Изключително богатата орнаментация върху керамиката от некропола при с. Орсоя е изпълнена в техниката на фалшивия шнур с инкрустация от бяла материя. Орнаменталните мотиви са систематизирани в монографията в таблици. Разграничени са две големи групи. Първата група включва т. нар. „линеен орнамент“ (успоредни линии, образуващи пояси със или без вертикални чертички между тях; пояси от вертикални чертички или вдлъбнати триъгълници; единични или двойни зигзаговидни линии; разделени или скачени защриховани триъгълници; прост или сложен меандър; ромбове и знака „бумеранг“). Втората група включва основни мотиви, в които е използвана кривата линия (единични или двойни дъги, образуващи гирлянди; единична или двойна спирала; знака „лилия“; есовидни знаци; концентрични кръгчета; соларен знак в различните му варианти) (с. 49—52). Приетата датировка на некропола е между около средата или най-късно втората половина на XV в. пр. н. е. до около 1100 г. пр. н. е. (с. 53), т. е. предполага се значителна продължителност на неговото функциониране. При разглеждането на трансбалканския културен хоризонт от XIV — края на XIII/началото на XII в. пр. н. е., който в българските земи обхваща територията източно от линията Свищов — Пловдив, на североизток — до Варненско, а на юг — до Беломорска Тракия, А. Бонев обръща специално внимание на откритите селища от Южна България (Асеновец, Нова Загора), характерния начин на погребване — трупополагане, и на многобройната керамика, вкл. от колективни находки (Пловдив, Черковна, Есеница) (с. 54—56).

В края на глава II е направена обща.характеристика на културата в Тракия през късната бронзова епоха въз основа на разгледаните в нея археологически извори (с. 56—59). Авторът се придържа към тезата, че от началото на ранната бронзова епоха развитието в българските земи е свързано с тракийските племена. Подчертано е, че изкуството в Тракия през късната бронзова епоха се отличава със своя геометризъм (за разлика от Егейския свят). Обърнато е внимание на богатството на прояви на религиозно-култовата дейност на тракийските племена, пример за която е и проучваният от автора култов център при с. Сталийска махала — м. Багачина, Михайловградско. Многобройните съкровища от бронзови предмети се свързват с т. нар. „търговски съкровища" и се приема, че те са доказателство за специализация в производството. Възприета е концепцията за наличието на институцията на царе-жреци.

Третата глава („Връзки на Тракия с Егейския свят през периода XVI—XII в. пр. н. е.") е основна в монографията (с. 65—80). Предварително е необходимо да се посочи, че, от една страна, културните контакти в праисторията, особено между по-отдалечените области, невинаги намират отражение в археологическите извори. От друга страна, понякога е възможно да е налице единствено формално сходство между сравняваните археологически извори. Именно по тези причини проучването на културните взаимоотношения между по-близките и по-далечните области, вкл. и от късната бронзова епоха в Карпато-Балкано-Егейския регион[1], е една от най-сложните теми в праисторията. Особено ценен момент в работата на А. Бонев е подчертаването на факта, че културните връзки между Тракия и Егейския свят не започват през късната бронзова епоха, а данни за тях съществуват и от ранната бронзова епоха. Посочено е също, че е налице прекъсване на контактите на Долнодунавските земи с Егея през средната брозова епоха (с. 65), което според нас може да се дължи и на все още слабата проученост на този период в редица области от Карпато-Балканския регион.

Авторът на монографията разделя археологическите паметници, в които е документирано егейското влияние на север, на следните групи: предмети на въоръжението; накити; предмети, свързани с култа (двойни брадви, идоли, съдове); керамични и метални съдове (кантароси, киатоси); орнаментална система върху глинени и метални предмети; слитъци (с. 66). Като едно от най-ярките доказателства за силното егейско (микенско) влияние в посока север — североизток са посочени съкровищата от Вълчитрън и Бородино, които заедно с Микена са включени в общ културен хоризонт. В същото време многобройните украшения от янтар, открити в Ахейска Гърция, са доказателство за наличието още от началото на Микенския период на двупосочни контакти, тъй като янтарът е с балтийски произход. А. Бонев посочва един от възможните пътища за пренасянето му — през Централна Европа и източния бряг на Адриатическо море (с. 66).

Специфична особеност на разпространените общи типове мечове (рапири) и върхове на копия в Тракия и Егея е, че тракийските метални предмети са местно производство, но повлияни от Юга (с. 67). Генетически свързани с Егея са и откритите двойни брадви, които са били не само оръдия на труда, но символ и обект на култа, атрибут на царската или жреческата власт (с. 67—68). А. Бонев обръща внимание на т. нар. „двойни брадви с панделка", разпространени в Егеида, които според него са прототип на унгарските брадви тип „фокос". Той предлага наличието на една типологично-генетична верига: „двойни брадви с панделка" от Егеида, брадви тип „фокос" от Карпатите, вкл. и Трансилвания, и върховете на „жезли" от калъпите от Побит камък и Драйна — де — Жос (с. 69).

Южното влияние в тракийските земи е засвидетелствано и в керамичното производство. Безспорни южни керамични форми са кантаросът и киатосът (с. 70). В същото време известно е, че произходът на културата на инкрустираната керамика е предмет на оживена дискусия в историографията. А. Бонев свързва с егейско влияние камбановидните идоли, които се появяват в културата внезапно, без типологичен предшественик. В сравнителни таблици са дадени сходните основни орнаментални мотиви между Орсоя и Микена: стилизирани линии, едностранни спирали като продължение на върховете на някои геометрични фигури (триъгълник, ромб, знака „бумеранг") или скачени по своеобразен начин, мотиви от вълнообразни и прави линии, знак „бумеранг", триъгълници, ромбове, свастика и др. (с. 71—75). Може да се приеме интерпретацията на зооморфните съдчета като олицетворение на женско божество. Последните проучвания на М. Гимбутас върху праисторическата символика[2] дават основание да се приеме, че най-вероятно това е богинята-птица, чиито изображения са известни от редица праисторически култури.

Според А. Бонев основен фактор за двустранните контакти между Егея и Тракия е търговията, чрез която по опосредствени начин се е достигнало до заимстване на производствени и идеологически концепции (с. 75). Слитъкът от Калиакра (сплав от злато, сребро, мед и малки количества сяра и никел) се интерпретира като определена форма на домонетно разменно средство. При разглеждането на комуникационните артерии е отделено основно внимание на морския път Егея — Мраморно море — Черно море (с. 76), чрез който според нас са се разпространявали културни импулси и през ранната бронзова епоха. Друга важна комуникационна артерия се предполага, че е р. Вардар — р. Морава, а отсъствието на достатъчно археологически извори от басейна на р. Струма и р. Места дават основание този път да се приеме от автора само като хипотетично предположение. А. Бонев се придържа към една от господстващите тези в историографията, според която кризата в микенската цивилизация през втората половина на XIII в. пр. н. е. е резултат от постепенното проникване на северни „варварски" племена, съпътствано и с военни конфликти (с. 77—78).

В последната (четвърта) глава е разгледан проблемът за егейските реминисценции в тракийската материална култура (с. 81—90). Те се откриват според автора в мегалитната архитектура, елинистическите есхари от Севтополис, т. нар. „животински стил в тракийското изкуство" (сребърната апликация от Луковитското съкровище, златният нагръдник от Дуванли), двойната брадва като символ и атрибут на царска власт, погребалните маски и нагръдникът от Требенище. В заключението се подчертава, че критската, микенската и тракийската култура през късната бронзова епоха са различни варианти на единна цивилизация — Егейската цивилизация.

Монографията на А. Бонев представлява съществено развитие на проблематиката, свързана със сравнителното проучване на културите през късната бронзова епоха от Югоизточна Европа въз основа на археологическите извори.

ЛОЛИТА НИКОЛОВА

---

[1] Вж. също J. Bouzek. The Aegen, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millennium B. C. Praha, 1985.

[2] M. Gimbutas. The Language of the Goddess. San Francisco, 1989.

Д. ОВЧАРОВ, Ж. АЛАДЖОВ, Н. ОВЧАРОВ. ГОЛЕМИЯТ ЦАРСКИ ДВОРЕЦ ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ. Т. I: ПРЕСЛАВСКАТА ПАТРИАРШИЯ ПРЕЗ X ВЕК. С., 1991. 177 с., 175 ОБР. +9 ПЛАНА И ГРАФИЧНИ РЕКОНСТРУКЦИИ.

От 1977 г. в центъра на столица Плеслав работи амбициозен колектив от археолози, който сега започва издаването на резултатите от своите проучвания. Реализираното от колектива монографично изследване е посветено на откритията в рамките на царския дворец култово-религиозен комплекс, определен катогерично като Архиепископия и Патриаршия. Появата на подобно обобщаващо издание на археологически проучвания от последните петнадесетина години у нас е рядко и затова похвално явление в българската ранносредновековна археология, заслугата за което освен на авторите принадлежи и на спонсорите: Фондация „България“ — Шумен, Фондация „Вяра, надежда и любов“ и Общината в Преслав, а също и на експедитивната работа на издателска къща „Аргес“ — София.

Книгата има следната структура: първата ѝ глава е посветена на архитектурните паметници и свързаните с тяхното функциониране съоръжения, както и на изясняването на общата градостроителна концепция в центъра на Преслав (Д. Овчаров). Втората глава е посветена на анализа на архитектурната украса от включените в публикацията сгради: Дворцовата базилика, т. нар. „Патриаршеска палата“ и малкият кръстокуполен храм в близост до тях (Н. Овчаров). Последната, четвърта поред, глава има изводов характер и обобщава наблюденията за хронологията и атрибуцията на разгледаните строежи и тяхното място и роля в структурата на Преславския царски дворец. Тя е дело на целия колектив. В значителна степен извън логиката на цялостната структура на книгата остава третата глава, в която професионално подробно са разгледани данните от разкрития край Дворцовата базилика голям християнски некропол (Ж. Аладжов). От формална гледна точка включването на некропола е оправдано, но не и на мястото, отредено му в книгата, тъй като ненужно се включва в изложението по архитектурната проблематика. Освен това некрополът с 99 % от гробовете си датира след края на X в. и излиза извън хронологическия обхват на разглеждания комплекс от сгради. Включването на некропола все пак би изглеждало приемливо, ако изложението по него не надделяваше над останалата, същинската част от монографията. Нему са посветени общо 75 с., т. е. почти половината от нейния обем. Посочвам тези несъобразности и диспропорции, тъй като те са оказали неблагоприятно влияние върху възможността авторите да защитят с повече документация и повече материал своята много отговорна теза за функционирането на Архиепископия (Патриаршия) в рамките на Дворцовия ансамбъл в Преслав. Като основна, тази интерпретация би следвало да бъде прокарана в цялото изследване. В нейна подкрепа би следвало да се разгледат разкритите на юг от двора с Дворцовата базилика строежи: баня, жилищни и други постройки. Това несъмнено би дало възможност на автори и читатели с повече основания да разсъждават върху характера на разглеждания архитектурен ансамбъл и неговата точна датировка.

Изненадващо изследването започва с „изясняване на общата страдостроителна концепция“, вместо с представяне на отделните елементи от комплекса. Този необичаен подход е отвел авторите до необходимостта от предположения, уговорки и позовавания към бъдещи проучвания, тъй като големи части от терена наоколо остават все още непроучени. „Концепцията“ на строителите те проследяват в две главни насоки: 1) установяване рамките на разглеждания архитектурен ансамбъл и 2) установяване принципите на формиране на неговата вътрешна структура. По първия въпрос главно по обективни причини авторите не очертават ясно границата между култово-религиозния комплекс и комплекса с двете дворцови сгради, така че остава впечатлението за тяхната принадлежност към единен ансамбъл с две функционално обособени части: официална с Тронна зала и култова с храм правилно оценен от самите автори като дворцови. Неяснотите около хронологията и характера на крепостния зид, който огражда новооткритите строежи на юг от Тронната палата, необоснованият с нищо отказ на авторите да включат разкритите в неговия югоизточен ъгъл сгради, а също и липсата на данни за характера на застрояването на запад от т. нар. „Патриаршеска палата“ правят техните изводи доста несигурни. На принципите за застрояване в разкритата площ е отделено сериозно внимание. Разграничени са три „дворно-площадни ансамбъла“. Това изглежда вярно, поне що се отнася до крайния резултат от застрояването. И тук обаче той изпреварва разискването на проблемите около относителната хронология на строежите и тяхната инфраструктура: огради, водопроводи, канали и се явява пречка при отчетливото и пълно проследяване на еволюцията в градоустройството на центъра на Преслав. Различната дата на строежите и конкретната мотивация за издигането на всеки от тях задължава разглеждането им да става в хронологически ред и взаимовръзка. Най-беглият поглед в тази насока позволява да се откроят два или дори три принципиално различни подхода в градоустройството, от които „дворно-площадният“ е последен и в значителна степен обусловен от предишните. Всичко това е лишило авторите от възможността да разкрият интересни и важни моменти в еволюцията на града.

На отделните строежи и специално на базиликата в книгата е отделено сериозно внимание, като проблемите им са третирани многопланово: с описание, културно-историческа характеристика и опит за идейна и графична реконструкция. Този подход заслужава специални поздравления, въпреки някои недостатъци в провеждането му. Отделените за базиликата страници (13—26) са трета или четвърта поред публикация и в значителна степен преповтарят казаното. В същото време паметникът остава без детайлно описание и достатъчно документация, абсолютно необходими поради лошото състояние на неговата запазеност и прибързаната му консервация. Независимо от публикациите продължава да се чувства остро нуждата от подробно арехологическо описание, точно обозначение на откритото и реконструкция на липсващото. Неоправдано е например отсъствието на информация за строителните и подови нива и съотношението им с околовръстните настилки. В документацията осезателно се чувства липсата на разрези и профили, детайли от градежа, наслояванията под и над равнището, на което е проучена базиликата. Всичко това затруднява специалиста в работата с паметника. Предложеният план(ове) е на основите с някои елементи от предполагаемата суперструктура. Определено съмнение предизвиква например твърдението, че основи и суперструкция имат една и съща дебелина от 1,85 м (с. 15). Това важи и за размерите на контрафорсите по трите фасади. Тези и други грешки са оказали фатално влияние върху предложената идейна реконструкция на плана, а оттам и на обемите на базиликата. Впрочем реконструиран план няма и това е основна слабост при опита да се възстанови обликът на сградата. Съмнения повдига полукръглата форма на апсидите. Отпечатъкът от стените им в хоросановия трошляк на обр. 9 насочва към полигонална, най-вероятно тристенна, форма на централната апсида. Едно детайлно графично заснемане би дало по-категорични данни в тази насока. Многостенни са били и „полукръглите“ контрафорси по надлъжните фасади. Това поне показва запазеният цокълен ред от градежа на източния от южната страна на храма. Неприемлива е и предложената система от входове. Неестествено е един толкова представителен култов строеж с голямо обществено значение да е имал единствен вход, само от запад. Странични входове от тази страна може и да са липсвали, но че такива е имало в северната и южна стена на притвора е несъмнено. Наличието на три входа към трите външни стени на притвора е фиксирано многократно в старобългарските църковни строежи и се сочи като характерен белег (Н. Мавродинов, Кр. Миятев). Странични входове ще да е имал и наосът, както това е характерно за представителните катедрални храмове. Единствените данни за наличието на странични входове към притвора и наоса могат да бъдат извлечени от системата на редуването на пиластрите — „контрафорси" към трите фасади на храма. Лесно е да се забележи, че местата на очакваните странични входове са фланкирани от двойки пиластри, които вероятно са оформяли засводени портали пред тях, както при базиликата Гебе клисе в Преслав. Подобно тълкуване ни изправя и пред нова оценка на квадратните по профил пиластри на базиликата. Подобно предназначение те са имали и на височината на църковните галерии, където сигурно са били с по-малки размери. По-сложен е въпросът с изясняване функционалното значение на многостенните пиластри и тяхната реконструкция. Тази оценка на характера на пиластрите по фасадите на Дворцовата базилика позволява да се открои още по-категорично близостта ѝ с базиликата Гебе клисе и заедно с това с базиликите от Плиска с тяхното равномерно членение. Прибързани ми се виждат приведените от автора аналогии от Далматинското крайбрежие (с. 19—20). Ранносредновековните църкви там предлагат наистина интересни за нас примери, някои от които далеч по-удачни от избраните в рецензираната книга, но все пак е нужно да бъдем внимателни, тъй като става дума за формални сходства, а не за еднаква система в редуването на пиластрите и тяхното функционално предназначение. Въпросът за формирането на архитектурен стил в българското базиликално строителство е твърде сложен и многопосочен и трябва да се разисква на основата на комплексен подход. В този смисъл да се говори категорично за западни адриатически източници на Преславската дворцова базилика е проява на едностранчивост. Този подход извежда авторите към необоснованото заключение за изграждането на базиликата в годините на латинската мисия между 866 и 869 г. По-резонно би било базиликата с нейното дълбоко членение да бъде сравнена най-напред с новата Тронна палата в самия Преслав, с която изглеждат съвременни и заради градоустройствената им връзка в центъра. Друг, още по-важен ориентир за датата на изграждането на Дворцовата базилика е осветената през 897 г. манастирска църква в Равна. Докато тя сочи възможно най-късната горна граница, църквата в Гебе клисе с открития в руините ѝ латински надпис е нейн terminus post quem, а не съвременен паметник. Изобщо всички характеристики на Дворцовата базилика сочат нейния столичен характер и най-малко и поради това би следвало изграждането ѝ да се търси в навечерието на обявяването на Преслав за столичен град. В тази връзка интересни сравнения могат да се предприемат по отношение на едноименните столични катедрали в Константинопол и Киев.

Много усилия е струвала на авторите обемната реконструкция на базиликата. Основата в тази насока беше положена от В. Попов, но в книгата тя е основателно ревизирана и е отхвърлено решението без галерии над страничните кораби. В основата на метричните изследвания лежи единица от 0,4 м. Тя обаче е изчислена на основата на погрешни оразмерявания, заети от габаритите на сградата в основи. Най-вероятно е основният модул да е близък или равен на основната мерна единица — стъпката, за която авторите се колебаят между гръцкия фут от 0,31 и византийския — 0,32 м. Отбелязаните размери сочат като по-приемлива византийската стъпка от 0,324 м. Общото впечатление от реконструкцията е, че пропорциите са прекалено извисени. Страничните кораби например са с височина 8,5, а галериите над тях между 5 и 6 м.

Важна съставка в плана на катедралата е пристроеното от западната ѝ страна тяло, което се схваща като екзонартекс. Значителната му дълбочина обаче изключва подобна атрибуция. Наличието на два надлъжни портика, вероятно с колонади към неговия двор в средата позволяват пристройката да бъде оценена с повече основания като скъсен атрий (προαύλιον), може би с фонтан, както в съвременната на преславската базилика Нея в Константинопол, или пък като средновизантийското λιφή, което е средновековна трансформация на старохристиянския покрит атрий.

Другата много важна сграда от разгледанияв в книгата архитектурен ансамбъл е определена от авторите като Архиепископска (Патриаршеска) палата. Това е монументална по градеж и сложна по план цивилна сграда, разположена непосредствено от запад на базиликата. Запазена само в основи и тя се нуждае от реконструкция на плана си. С основните постановки в тази насока не мога да не се съглася, но и тук, както при базиликата, размерите са взети според очертанията на фундаментите, без да се отчита фактът, че стените, които именно носят конструкциите са били по-тесни, а ограничените от тях пространства — по-широки. Напълно вярна е констатацията, че сградата има две основни фасади, ориентирани към двата главни подхода към нея: на север към Тронната зала на Двореца и на юг, към неизвестни още негови части. Тази „биполярност" се проявява и в разпределението на долния (приземен) етаж. Към базиликата е обърната източната надлъжна фасада, но така, че прекият път между тях води до североизточния ъгъл на приземния етаж, докато горният е бил свързан с галерия над открит портик, водещ към южната част от църквата. Тази връзка именно е най-същественият момент в тълкуването на сградата като патриаршеска резиденция. Важността ѝ е несъмнена и поради това авторите е трябвало да бъдат особено внимателни при нейната реконструкция. Двойките стълбове, оформящи покрит преход с галерия над него, са запазени отново само в основи. При сградата те започват точно от средата ѝ, ако обаче се приеме, че портикът към южната ѝ фасада е неотделима, органична част от сградата. Положението на стълбовете от този портик обаче са неточно фиксирани в плана и това е подвело авторите да го схващат като по-тесен анекс пред южната фасада. Тази грешка им е струвала невярна представа за действителните размери на правилно реконструирания като зала горен етаж. Още по-съществена е грешката при установяване връзката на портика-галерия с южната фасада на базиликата. Според авторите покритият преход достига до източния край на църковния наос, като вместо вътрешен ред подпори са използвани пиластрите към южната стена на базиликата. Това твърдение обаче не е съгласувано с фактите. Стълбовете от портика-галерия срещу „полукръглите" пиластри няма! Не е открит такъв стълб и срещу крайния източен пиластър, въпреки че е нанесен като съществуващ на реконструирания план I (на историчния план II той съвършено липсва). Това е достатъчно да се види, че двуетажният преход между т. нар. „Патриаршеска палата" и Дворцовата базилика не води до нейната олтарна част, каквото е очевидно голямото желание на разкопвачите. Впрочем тази идея е лишена от естествената за архитектурата логика, тъй като е напълно достатъчно преходът да е достигал до притворната част на храма, където се свързва и с галерията. Издигането на паралелно и долепено до южния кораб и неговата галерия тяло е ненужно, излишно и грозно и то съществува само в авторовата реконструкция (планове VIII и IX). Що се отнася до действително съществуващите два стълба пред средната двойка квадратни пиластри към южната фасада, те очевидно са от масивен портал пред входа в наоса на катедралата.

Напълно закономерен е изводът на авторите за характера на представените строежи като култово-религиозен център на царския дворец (с. 119). За тях обаче той е недостатъчен и те се стремят да обосноват функционирането там и на Архиепископия=Патриаршия. В основата на тази идея е паралелът със Свещения дворец в Константинопол, в чийто състав според авторите е била Патриаршията на византийската столица. Такъв поне е подтекстът на цитираната мисъл на А. Грабар за съвместното съществуване на императорски апартаменти, тържествени зали и религиозни постройки в единен комплекс с дворцов характер. Тази констатация на видния византолог е вярна и напълно приложима при оценка състава и на Преславския дворец, но въпросът е, че тя с нищо не подпомага идеята на авторите на рецензирания труд. Напротив, ако я следваме буквално трябва да оценим култово-религиозния комплекс южно от Тронната палата в Преслав като част от царския дворец. Действително приемлива е тезата за функционалното съответствие между „Св. София в Константинопол и Дворцовата базилика в Преслав като проява на възприетия в България византийски дворцово-църковен церемониал (с. 122). Това е наистина солидна предпоставка за възможността патриаршеската резиденция в Преслав да се е намирала в съседство със столичната катедрала и дворцовия храм. Тук прави впечатление обаче, че авторите са с доста бегли и остарели познания по проблемите на византийския дворцово-църковен церемониал през IX—X в. и свързаните в много отношения с него въпроси на топографията на строежите от императорския и патриаршеския ансамбъл в Константинопол. Най-същественият недостатък на тази част от книгата обаче е това, че сравнителният материал от византийската столица има решаващо значение при изводите и се налага на места изкуствено над автентичния преславски материал, който би трябвало да бъде навсякъде основата за заключенията относно характера на строежите. Така например категоричното тълкуване на дворцовата сграда при базиликата като „Архиепископска (Патриаршеска) резиденция“ (с. 126) засега се основава повече на аналогии, отколкото на конкретни доводи, извлечени от анализа на местоположението и структурата на самата постройка. Разположена в средата на един просторен площад, в единия край на който се намира Тронната палата, а в противоположния — непознати напълно ансамбли, между които със сигурност поне един е бил свързан с частния живот на владетеля с неговото семейство, функционално свързаната с дворцовия храм сграда се изявява като представителен строеж, осъществяващ връзката на царския дворец (официална и частна) с катедралата. Писмените известия за подобни сгради: триклинии или китони, в съседство с големите храмове на византийската столица сочат, че те са предназначени главно и преди всичко за владетеля при тържествени религиозни церемонии и приеми. Участието на патриарха в тях е значително и нерядко той разполага със собствен апартамент в същите сгради, но това все още не означава, че те са негова официална и постоянна резиденция с библиотека, скрипторий, канцеларии, както искат да наложат изследователите на преславската сграда (с. 126). Връзката на сградата, чийто план впрочем малко се отличава от този на частните владетелски жилища в Плиска, с базиликата посредством двуетажен преход (διαβατκὶ λνώτερα), е типична за връзката на „Св. София“ в Константинопол с околните дворцови сгради, между които и патриаршеския дворец. Връзката на преславската сграда с южната галерия на дворцовия храм обаче доста определено говори за това, че тя е обслужвала достъпа на владетеля до неговия митаторий, разположен в дъното на същата галерия, а не на патриарха, който след службата си в олтара се изкачва в императорската ложа по стълба в самия храм. Без да навлизам в повече детайли и конкретни примери, ще си позволя да цитирам изказаната на последния конгрес по християнска археология мисъл на проф. Н. Дювал, че по отношение на „проблема за идентификацията на епископския дворец, плана на една престижна постройка и близостта на епископската базилика не задоволяват“. С всичко това в никакъв случай не отхвърлям възможността Преславският патриарх да е бил в близост до дворцовата базилика. Просто изтъквам, че за обнародваната край нея сграда съществуват и други решения. Според мене въпросът, дали тук се е намирала патриаршеската резиденция, е в зависимост от наличието на други специфични за структурата на подобно седалище, както и на находки, които по някакъв начин биха подсказали нейното функциониране там. В този смисъл от изключително значение за решаването на проблема е изясняването характера на комплекса от сгради на юг от базиликата, който е разкрит от авторския колектив. Това ми дава право още веднъж да изразя съжалението си, че в посветената на Преславската патриаршия монография авторите са изключили сами важен за обстановката на тяхната идея материал. Ето защо очакваме неговото издание с подчертан интерес.

Накрая бих искал да отбележа, че независимо от посочените, а и други слабости, рецензираната книга е много ценно и незаменимо градиво във възсъздаването на нашата представа за облика и културно-историческата стойност на столицата Преслав. Заслугата на авторите е безспорна. Що се отнася до пропуските и грешките, те несъмнено биха могли да се избегнат, ако текстът беше обсъден по-внимателно в Секцията по средновековна археология.

ПАВЕЛ ГЕОРГИЕВ

Преглед

Международна конференция „Геоархеология на могилите в древна Европа“

От 15 до 18 юни 1993 г. в гр. Козенца, Италия, се състоя международна конференция, посветена на едно все още недостатъчно популярно направление в археологическите изследвания — геоархеологията. Тя беше организирана от Провинциалната администрация на Козенца, Италианския национален съвет за научни изследвания и АИМ — БАН, под председателството на проф. Велизар Велков и проф. Марио Паница, и се проведе под патронажа на Съвета на Европа.

Целта на конференцията беше да представи състоянието на геоархеологическите проучвания на могилите, широко разпространени в Европа през I хил. пр. н. е. — I хил. от н.е. с проблемите на тяхното регионално и хронологическо развитие, различни културни функции, геоложки и морфоложки характеристики и на възможностите и методите за геофизична проспекция. Специално внимание беше отделено на изследванията на могили в Калабрия.

В конференцията взеха участие, с доклади или като слушатели, над 70 археолози, геолози и геофизици от Италия, България, Албания, Белгия, Гърция, Македония, Полша, Румъния, Хърватско и Чехия.

Преди откриването участниците бяха приети в тържествената зала на сградата на провинциалната администрация в Козенца, където бяха приветствани от д-р Г. Пекора, вицепрезидент на провинцията и други представители на провинциалната и градската управа, и от представителя на РАСТ — проф. Т. Хакинс. Почетена беше паметта на проф. В. Велков.

Работата на конференцията беше открита от проф. М. Паница и протече в отлични условия в сградата на телевизията в Козенца. Изслушани бяха повече от 40 доклада. Българската група участници беше най-многобройна след тази на домакините. Тя включваше представители на секциите по тракийска и антична археология от АИМ — БАН, ЛГСЗОТ — БАН, и СУ „Св. Климент Охридски“. Всички (13) български участници представиха доклади.

Първото заседание беше посветено на археологическите паметници на Калабрия. Встъпителният доклад на М. Кремаши (Милано), М. Паница (Модена) и В. Рицо (Козенца), „Особености и проблеми на могилата в Бизиняно“ насочи вниманието към едно от основните тематични направления на конференцията — могилата в Бизиняно и въпросите около нейната морфология, характер, функции и хронология. Докладите на П. Гало (Козенца) и С. Лупино (Реджо ди Калабрия) представиха археологическата картина в района на Бизиняно и по долината на р. Крати и допринесоха за изясняването на културно-историческата среда на могилата в Бизиняно.

На второто заседание бяха разгледани проблемите на разпространението, хронологията, етническите и културните характеристики на могилите в Европа. Ян Боузек (Прага) спря вниманието на могилите в Омирова Гърция и техните централноевропейски паралели. Наблюденията си върху могилите от Гърция представи К. Суереф (Солун). Проблемите на илирийските могили от желязната епоха в Албания бяха разгледани в доклада на Ф. Пренди (Тирана). В. Битракова (Скопие) изложи наблюденията си върху елинистическите гробници в Македония. Обща характеристика на могилите от желязната епоха в България представи Г. Китов (АИМ). В. Найденова (АИМ) изложи резултатите от проучванията на могилен некропол от късножелязната епоха при гр. Троян. Д. Агре (АИМ) разгледа особеностите на могилните погребения на трибалите в Северозападна Тракия от V—III в. пр. н. е. На базата на резултатите от разкопките на надгробна могила в Сакар, А. Милчева (АИМ) изнесе свои наблюдения за погребалните практики в Тракия през елинистическата епоха. М. Чичикова спря вниманието на особеностите на гробничната архитектура и декорация през елинистическата епоха в Тракия.

На проблемите на семантиката и функциите на тракийските могили бяха посветени докладите на Н. Теодосиев (СУ): „Свещената планина на древните траки“ и на Д. Гергова (АИМ): „Могилите при Свещари и обезсмъртяването в европейски контекст“. Обща характеристика на погребалните ритуали в могилите от римската епоха в Тракия и Долна Мизия, с акцент върху видовете насипи и начините на изграждането им, представи Д. Вълчева (АИМ). Разнообразните доклади на българските археолози създадоха комплексна и сравнително пълна картина на погребалните практики засвидетелствани в могилите на тракийските земи от I хил. пр. н. е. и началото на I хил. от н. е. Проблемите на могилите в Хърватско през различни хронологически отрязъци бяха засегнати в докладите на Б. Киригин (Сплит) и И. Мирник (Загреб). Характеристика на могилите от римския и късноантичния период направи К. Годловски (Краков), а И. Йоница (Яш) разгледа могилните погребения от късната античност в Карпато-Днепърския район във връзка с Великото преселение на народите.

Третото заседание беше посветено на конкретни геоархеологически изследвания. Група доклади показаха както българските постижения в областта на геоархеологията на могили, така и резултатите в областта на геоархеологията на могили, така и резултатите от българо-италианското сътрудничество в това направление. Докладите на И. Катевски (ЛГСЗОТ), Д. Мона (Рим), „Могилите в Тракия — типология, морфология и геоелектрични проучвания“, на Н. Тонков (ЛГСЗОТ), А. Пифери (Рим), Д. Мона, И. Катевски, „Възможности за приложение на магнитния метод за изследване на могили (некрополът при Свещари)“ и на В. Константинов (ЛГСЗОТ), „Проблеми на сеизмичното проучване на могили в България“, поставиха на вниманието възможностите и ефективността на различните геофизични методи при изследването, реставрацията и консервацията на подмогилни паметници и показаха високото ниво на българските специалисти в тази област.

На начините на изграждане на могилите в българските земи и методите за стабилизация на насипите се спряха в съвместния си доклад Д. Евстатиев (ЛГСЗОТ), Д. Гергова и В. Рицо. Интересни свидетелства за земетресение, на базата на наблюдения от Свещарския могилен некропол, бяха представени в работата на Д. Гергова, И. Илиев (ЛГСЗОТ) и В. Рицо.

Проблеми на геологията, геодинамиката, стратиграфията, палеоекологията и флуорисценцията, във връзка с тяхното приложение за интердисциплинарни изследвания на археологически обекти, бяха изложени в докладите на В. Готечия (Козенца), Л. Бонфилио (Месина) и И. Джеронимо (Катания), Г. Крисчи (Козенца), Г. Лена (Козенца) и други италиански специалисти.

В рамките на симпозиума бяха организирани посещение и кръгла маса по проблемите на могилата в Бизиняно. Представени бяха постери за геоархеологичните проучвания на тази могила и на могили в България. Чрез организираната изложба, участниците имаха възможност да се запознаят със съвременна апаратура за геоархеологични изследвания. В програмата на конференцията бяха включени посещения в Херкулан, както и в музеите в Реджо ди Калабрия и Метапонто и на античния театър в Таормина, Сицилия. Благодарение на щедростта на домакините за българските участници в конференцията беше осигурен двудневен престой в Рим и възможност да се запознаят, макар и бегло, с някои от забележителностите на Вечния град.

На тази конференция се срещнаха специалисти в различни научни области, но с обща цел — по пълното и адекватно разбиране и обяснение на културните процеси в миналото на стария континент. В този смисъл, работата ѝ беше много полезна за всички участници. За отличната организация и ползотворното протичане на заседанията, специална благодарност дължим на секретарите на Организационния комитет Д. Гергова и В. Рицо.

Д. ВЪЛЧЕВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Лиляна Перничева — Принос към проучването на ранния неолит в Слатина — София 1

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Цони Цонев — Колекция кремъчни артефакти от Тутраканско 16
Методи Манов — Келтски култов паметник от фонда на НАМ — София 27
Георги Кузманов — Ранновизантийска керамика от Никополис ад Нестум 35
Николай Панайотов — Османотурски епиграфски паметници от гр. Провадия и с. Жегларци, Добричко 45
Николай Илиев, Златозар Боев, Николай Спасов — Животински костен материал от римския град Рациария (II—IV в.) край с. Арчар, област Монтана 52

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Лолита Николова. А. Бонев. Тракия и Егейският свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. — Разкопки и проучвания, XX. С., 1988. 99 с., 11 табла, 41 образа . . 60
Павел Георгиев — Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. I. Преславската патриаршия през X век. С., 1991. 177 с., 179 обр., 9 плана и графични реконструкции 62

ПРЕГЛЕД

Д. Вълчева — Международна конференция „Геоархеология на могилите в Древна Европа“ 65

TABLE DES MATIERES

Liljana Perničeva — Contribution a l'etude du Neolithique recent a Slatina — Sofia 15

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Tsoni Tsonev — Une collection d'artefacts de silex de la region de Tutrakan 23
Metodi Manov — Monument de culte celte du fonds du Musee national d'archeologie — Sofia . 34
Georgi Kuzmanov — Ceramique de la haute epoque byzantine de Nicopolis ad Nestum 45
Nikolaj Panajotov — Monuments epigraphiques ottomano-turcs de la ville de Provadija et du village de Žeglarci, reg. de Dobric 51
Nikolaj Iliev, Zlatozar Boev, Nikolaj Spasov — Ossements d'animaux de la ville romaine de Ratiaria (IIe—IVe s.) pres d'Arcar, reg. de Montana 59

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Lolita Nikolova А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. — Разкопки и проучвания, XX, С., 1988. 99 с., 11 табла, 41 образа 60
Pavel Georgiev. Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. I. Преславската патриаршия през X век. С., 1991. 177 с., 179 обр., 9 плана и графични реконструкции 62

REVUE

D. Val̆ceva — Conference internationale sur le theme „La geoarcheologie des tumulus en Europe de l'Antiquite“ 65

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

1993 кн. с.

Гочева, Златозара — Културт на Силван в провинция Долна Мизия 2 13
Кисьов, Костадин — Керамиката от късната бронзова епоха в гробните комплекси от централните Родопи 2 1
Овчаров, Николай — Новооткрити паметници на дребната пластика от XI—XII в. . . 1 1
Перничева, Лиляна — Принос към проучването на ранния неолит в Слатина — София 4 1
Сираков, Николай, Иванова, Стефка, Сиракова, Свобода, Гацов, Иван — Типология на каменните оръдия от късния палеолит 3 1
Стоянов, Тотко — Археологически данни за неизвестно тракийско селище край Анхиало 3 17
Тотев, Константин — Каменни икони от средновековна България 1 10

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Бонев, Александър, Александров, Георги — Багачина — тракийски култов център (предварително съобщение) 1 24
Вагалински, Людмил — Стригили от римската епоха на територията на днешна България 2 22
Георгиев, Павел — Рядък хирургически инструмент 2 47
Иванов, Румен — Два надписа на beneficiarii consularis от Абритус 3 26
Илиев, Николай, Боев, Златозар, Спасов, Николай — Животински костен материал от римския гр. Рациария (II—IV в.) край с. Арчар, област Монтана 4 52
Йорданов, Иван — Анхиало — според данните на сфрагистиката 3 36
Йорданов, Стоян — Водоснабдително съоръжение № 2 в средновековния град Червен 3 35
Кузманов, Георги — Ранновизантийската керамика от Никополис ад Нестум . . . 4 35
Манов, Методи — Келтски култов паметник от фонда на НАМ — София 4 27
Меламед, Катя — Светилище и некропол до раннохристиянския манастир край с. Нова махала, Баташко 2 36
Милчева, Румяна — Северов или Галиенов? (По повод на един мъжки портрет от НАМ — София) 3 51
Панайотов, Николай — Османотурски епиграфски паметници от гр. Провадия и с. Жегларци, Добричко 4 45
Попов, Володя — Селище от енеолитната епоха 1 20
Станилов, Станислав, Атанасов, Георги — Сребърни украси за колани от Шуменския музей 1 43
Теодосиев, Никола, Манов, Методи — Могилно погребение при с. Драгодан, Кюстендилско 1 31
Тотев, Константин — Бронзов модел за стъклени камеи от с. Рогачево 2 53
Цонев, Цони — Колекция кремъчни артефакти от Тутраканско . . . .

16

TABLE DES MATIERES

ARTICLES

Gocěva, Zlatozara — Le culte de Sylvain dans la province Moesia Inferior 2 21
Kisjov, Konstantin — Céramique de l'âge du bronze tardif dans les ensembles sèpulcraux au Rhodope Central 2 13
Ovčarov, Nikolai — Monuments de la petite plastique du XIe—XIIe s. nouvellement découverts 1 10
Perničeva, Liljana — Contribution à l'étude du Néolithique récent à Slatina — Sofia...... 4 15
Sirakov, Nicolaj, Ivanova Stefanka, Sirakova, Svoboda, Gacov, Ivan – Typologie des outiles en pierre taillé du Paléolithique supérieur 3 17
Stojanov, Totko — Données archéologiques inédites d'une ville thrace près Anhialo (Pomorie) 3 25
Totev, Konstantin — Icônes en pierre de la Bulgarie médiévale 1 19

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Bonev, Alexander, Alexandrov, Georgi — Bagačina — centre de culte thrace (communication preliminaire) 1 30
Vagalinski, Lujdmil — Strigiles de l'èpoque romaine sur le territoire de la Bulgarie contemporaine 2 35
Georgiev, P. Ravel — Instrument chirurgical rare.. 2 53
Ivanov, Rumen – Deux inscriptions de beneficiarii consularis d'Abritus 3 26
Iliev, Nikolaj, Boev, Zlatozar, Spasov, Nikolaj — Ossements d'animaux de la ville romaine de Ratiaria (IIe—IVe ss.) près d'Arčar, village de la région de Montana 4 59
Jordanov, Ivan – Anhialo — d'après les données de la sphragistique 3 50
Jordanov, Stojan — Ouverage d'approvisionnement en eau No 2 dans la vil le médiévale de Červen 3 35
Kuzmanov, Georgi — Céramique de la haute èpoque byzantine de Nicopolis ad Nestum 4 45
Manov, Metodi — Monument de culte du fonds du Musèe national d'archéologie — Sofia.. 4 34
Melamed, Katija — Sanctuaire et nécropole du monastère de la haute èpoque charètienne près du village de Nova Mahala, district de Batak 2 46
Milčeva, Rumjana — Sévèrin on Galliennin? (Au Sujet d'un portrait d'homme du Musée national d'archéologie à Sofia) 3 57
Ranajotov, Nikolaj — Monuments èpigraphiques ottomano-turcs de la ville de Provadija et du village de Žeglarci, rég. de Dobrič...... 4 51
Popov, Volodij — Un site de l'âge ènéolithique..... 1 23
Stanilov, Stanislav, Atanasov, Georgi — Décorations en argent pour ceinture du Musée de Šumen 1 53
Teodosiev, Nikola, Manov, Metodi — Enterrement tumulaire près du village de Dragodan, département de Kjustendil 1 42
Totev, Konstantin — Modèle en bronze pous camées en verre du village de Rogačevo 2 57
Tsonev, Tsoni — Une collection d'outils de silex de Tutrakansko 4 23

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Аладжов, Живко — И. Л. Кызласов. Древнетюркская руническая письменность Евразии (опыт палеографического анализа). М., 1990. 179 с.	1	55
Атанасов, Георги — B. Borisov. Djadovo. Vol. 1. Medieval Settlement and Necropolis 11 th - 12 th Century). Bulgarian-Dutch-Japanese Expedition. Tokyo. Tokai University Press. 1989. 393 p., 392 fig.	1	56
Георгиев, Павел — Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. I. Преславската патриаршия през X век. С., 1991. 177с., 179 образа, 9 плана и графични реконструкции	4	62
Йотов, Валери — W. Swietoslawski. Strzemiona sredniowieczne z ziem Polski: Lodz, Institut historii kultury materialnej, 1990. 141 p.	3	61
Меламед, Катя — Towns in Mediaval Hungary, edited by L. Gerevich. Budapest, 1990. Akadêmiai Kiado. 149 p., 89 ill	3	60
Михайлов, Стамен — Н. Овчаров. Една хипотеза за българовизантийките отношения през 912—913 г. — Археология, 3, 1989, 50—56	1	54
Николова, Лолита — А. Бонев. Тракия и Егейският свят през втората половина на второто хилядолетие пр. н. е. — Разкопки и проучвания, XX. С., 1988. 99с., 11 табла, 41 образа	4	60
Станилов, Станислав — А. Айбабин. Хронология могильников крыманопоздне римского и раннесредновекового времени. — В: Материалы по археологии, истории и этнографии. Таврики. Вып. I. Симферопол, 1990. 84 с., 68 ил.	2	58
Щерева, Ирина — Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991. 285 с. ил.	3	58

ПРЕГЛЕД

Ангелов, Д. — Проф. В. Велков	3	62
Велчева, Д. — Международна конференция „Геоархеология на могилите в Древна Европа“	4	65
Димитров, Я. — Научна конференция по проблемите на Мадарския конник	2	62
Кабакчиева, Г. — Межународен конгрес в Керкраде до Маастрихт, Холандия	2	61
Кабакчиева, Г. — Международен конгрес по римска керамика	3	64
Кулев, Ив. — XXVIII симпозиум по археометрия	1	60
Нешева, В. — Национална научна конференция „Сграфитокерамиката в България XII—XIV в.“	2	64
Книгопис	1	62

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Aladjov, Jivko — И. Л. Кызласов. Древнетюркская руническая письменность Евразии (опыт палеографического анализа). М., 1990. 179 с.	1	55
Atanasov, Georgi — B. Borisov. Djadovo. Vol. 1. Medieval Settlement and Necropolis 11 th - 12 th Century). Bulgarian-Dutch-Japanese Expedition. Tokyo. Tokai University Press. 1989. 393 p., 392 fig.	1	56
Georgiev, Pavel — Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. I. Преславската патриаршия през X век. С., 1991. 177 с., 179 образа, 9 плана и графични реконструкции	4	62
Jotov, Valeri — W. Swietoslawski. Strzemiona sredniowieczne z ziem Polski: Lodz, Institut historii kultury materialnej, 1990. 141 p	3	61
Melamed, Katja — Towns in Medieval Hungary, edited by L. Gerevich. Budapest, 1990. Akadêmiai Kiado. 149 p., 89 ill	3	60
Mihailov, Stamen - Н. Овчаров. Една хипотеза за българо-византийските отношения през 912—913 г. — Археология, 1989, 3, 50—56	1	54
Nikolova, Lolita — А. Бонев. Тракия и Егейският свят през втората половина на второто хилядолетие пр. н. е. — Разкопки и проучвания, XX. С., 1988. 99 с., 11 табла, 41 образа	4	60
Stanilov, Stanislav — А. Айбабин. Хронология могильников Крыма поздне римского и раннесредневекового времени. — В: Материалы по археологии, истории, этнографии Таврики. Вып. I. Симферопол, 1990. 84 с., 68 ил	2	58
Štereva, Irina — Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991. 285 с. ил.	3	58

REVUE

Angelov, D. - Prof. Velizar Velkov	3	62
Valčeva, D. — Conférence international „Geoarcheologie sur les tumuli en Europe Antique	4	65
Dimitrov, J — Conférence scientifique concernant le cavalier de Madara	2	62
Kabakčieva, G. — Congrès international à Kerkrade, près de Maastricht, Pays-Bas	2	61
Kabakčieva, G. — Congres international de la céramique romaine	3	64
Koulev, Iv. — XXVIIIe symposium d'archéométrie	1	60
Nechéva, V. - Conférence scientifique „La céramique sgraphite en Bulgarie, XIIe—XIVe ss.“	2	64
Bibliographie	1	62

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
POZNAŃ

Технически редактор Донка Костова
Коректор Кирилка Тошкова

Дадена за набор март 1994 г.
Формат 60 × 84/8
Подписана за печат юни 1994 г.
Издателски индекс 13725
Печатни коли 9
Тираж 800
Издателски коли 8,40
Поръчка № 127

Фотонабор — Издателство на БАН
Печатница на Издателството на Българската академия на науките

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Ст. н. с. I ст. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. АЛЕКСАНДРА ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, проф. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, ст. н. с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, София,
ул. Съборна № 2. Тел. 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113, ул. Акад. Г. Бончев, бл. 6
Тел. 71-31

R. = 200.000,-

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
W POZNANIU
III
431267

ISNN 0324-1203

20203